

Usporedba žrtvenika od neolitika do eneolitika na prostoru istočne Hrvatske kao primjera kulturnog kontinuiteta

Đurić, Matej

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:016468>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-27**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

Odjel za povijest

USPOREDBA ŽRTVENIKA OD NEOLITIKA DO
ENEOLITIKA NA PROSTORU ISTOČNE
HRVATSKE KAO PRIMJERA KULTURNOG
KONTINUITETA

Diplomski rad

Kandidat: Matej Đurić

Mentor: doc. dr. sc. Eva Katarina Glazer

Zagreb, 2021.

Sažetak

Ovim radom ukratko se prikazuje razvoj kulturnih skupina kroz neolitik i enolitik s ciljem prikazivanja kulturnog kontinuiteta na temelju materijalnih ostataka kultne namjene – žrtvenika. Kulturni kontinuitet u ovom, prapovijesnom smislu predstavlja trajanje tradicije bez prekida u vremenu i prostoru. Rad obrađuje starčevačku, sopotsku, vinčansku, badensku, kostolačku i vučedolsku kulturu na prostoru istočne Hrvatske. Daje se pregledna sinteza svake kulture, uključujući njihovu rasprostranjenost, privredu, društveni i duhovni život te utjecaj na druge kulture. Svaka od ovih kultura koristila je žrtvenike ili je nositelj tradicija koje su vezane uz korištenje žrtvenika. Uz same kulture i žrtvenike, važnost se pridaje i kulturnim praksama koje su važan čimbenik u ovakvim zajednicama. Analizom dostupnih izvora i materijalate komparacijom i kritičkom prosudbom, rad ukazuje na argumente o dva kulturna kontinuiteta korištenja žrtvenika – neolitički i eneolitički. Rad se osvrće i na dosadašnja istraživanja i publikacije koje se bave ovom i sličnim temama.

Ključne riječi: neolitik, eneolitik, žrtvenici, kulturni kontinuitet, prapovijesne kulture, istočna Hrvatska.

Abstract:

This paper briefly presents the development of cultural groups through the Neolithic and Enolithic with the aim of presenting cultural continuity based on the material remains of the cult purpose - the altar. Cultural continuity in this, prehistoric sense represents the duration of tradition without interruption in time and space. The paper deals with the Starčevo, Sopot, Vinča, Baden, Kostolac and Vučedol cultures in eastern Croatia. A short synthesis of each culture is given, including their distribution, economy, social and spiritual life, and impact on other cultures. Each of these cultures used altars or is a bearer of traditions associated with the use of altars. In addition to the same cultures and altars, importance is also attached to cultic practices that are important factors in such communities. By analyzing the available sources and material by comparison and critical thinking, the paper points to arguments about two

cultural continuities of altar use - Neolithic and Eneolithic. The paper comments on previous research and publications dealing with this and similar topics.

Key words: Neolithic Period, Eneolithic Period, altars, cultural continuity, prehistoric cultures, eastern Croatia.

Sadržaj:

Uvod.....	1
1. Kronološko-teritorijalni opseg	2
1.1. Neolitik	2
1.2. Eneolitik.....	5
1.3. Teritorijalni opseg.....	7
2. Kulturne skupine	9
2.1. Starčevačka kulturna skupina	9
2.2. Vinčanska kulturna skupina.....	20
2.3. Sopotska kulturna skupina	25
2.4. Badenska kulturna skupina	31
2.5. Kostolačka kulturna skupina	35
2.6. Vučedolska kulturna skupina.....	39
3. Pitanje kulturnog kontinuiteta	47
3.1. Upotreba žrtvenika kao primjer kulturnog kontinuiteta neolitika	47
3.2. Upotreba žrtvenika kao primjer kulturnog kontinuiteta eneolitika	49
Zaključak	51
Bibliografija:	53

Uvod

Nepotpuno otkrivena religija i kultura prapovijesnog čovjeka predstavlja zanimljivu, no istodobno vrlo riskantnu temu za znanstvenika. Malobrojnost materijalnih ostataka te nepostojanje pisanih tragova vrlo su sklizak teren za zaključke o vjerovanju, identitetu i osjećajima pripadnosti navedenog čovjeka. Stoga će se ovim radom približiti značajke starčevačke, vinčanske, sopotske, badenske, kostolačke i vučedolske kulturne skupine kroz komparaciju žrtvenika svake skupine s ciljem prikazivanja sličnosti i različitosti prema fizičkim karakteristikama žrtvenika u svrhu razmatranja ove kompleksne teme. Budući da su nedvojbeno korišteni u religijske svrhe (o čemu će biti govora u raspravi), a određeni tipovi karakteristični su za nalazišta pojedine kulturne skupine, žrtvenici objedinjuju religijski i kulturni aspekt.

Glavne metode korištene u izradi ovog rada svakako su komparacija materijalnih ostataka otkrivenih arheološkim istraživanjima te analiza dostupne građe o istraživanjima i lokalitetima. Rad obuhvaća nalazišta istočnog teritorija Republike Hrvatske, odnosno međurječja Save, Drave i Dunava, a kronološki obuhvaća razdoblja mlađeg kamenog doba (neolitika) i bakrenog doba (eneolitika). Posebnu pažnju žrtvenicima neolitika i eneolitika hrvatskih lokaliteta posvetili su Kornelija Minichreiter, Stojan Dimitrijević, Tihomila Težak Gregl i Jacqueline Balen. Budući da se rasprostranjenost prapovijesnih kulturnih skupina prostirala van današnjih hrvatskih područja, korištena je i literatura stranih autora poput Dragoslava Srejića, Svetozara Stankovića, Sergeja Karmanskog i drugih koji će biti navedeni u bibliografiji ovog rada. Posebnu pozornost na kulturni kontinuitet neolitika i eneolitika posvetio je Zorko Marković u knjizi „Sjeverna Hrvatska od neolita do brončanog doba: problem kontinuiteta stanovništva i kultura sjeverne Hrvatske od ranog neolita do početka brončanog doba“.

Prvo poglavlje sintetizira neolitik i eneolitik općenito. Drugo poglavlje pak kroz svako potpoglavlje prezentira odabrane kulturne skupine u svojevrsnoj sintezi, uz osvrt na žrtvenike i osnovne značajke svake skupine kako bi se stvorila slika o životu svake skupine. Uz opise žrtvenika biti će priloženi dostupni slikovni materijali. Posljednje poglavlje dotiče se pitanja kontinuiteta i pitanja oko kojeg je rađen ovaj rad: *Postoji li kulturni kontinuitet na području istočne Hrvatske za vrijeme neolitika i eneolitika te može li se on utvrditi usporedbom žrtvenika?*

1. Kronološko-teritorijalni opseg

1.1. Neolitik

Mlađe kameno doba (neolitik) predstavlja razdoblje ljudske povijesti u kojemu dolazi do znakovitih promjena u životu i formiranju društva prapovijesnog čovjeka. U prvotnoj raščlambi starijeg i mlađeg kamenog doba, John Lubbock orijentira se na tehnološki aspekt. Naime, prema djelu *Prehistoric Times, as illustrated by ancient Remains and the Manners and Customs of modern Savages*, raniju fazu kamenog doba karakterizira lomljeno kameno oruđe i oružje dok prapovijesni čovjek kasnijeg razdoblja, uz lomljeni kamen, koristi i napredniju tehniku glačanja kamena. Međutim, uz glačanje kamena, neolitički čovjek obrađuje zemlju, domesticira životinje te izrađuje keramičke predmete. Sve su ovo procesi isprepleteni s njegovim novim, sjedilačkim načinom života. Pojavu poljoprivrede i njezine posljedice Gordon Childe naziva *neolitičkom revolucijom*, smatrajući da je upravo poljoprivreda potaknula revoluciju koja je rezultirala sjedilačkim načinom života te stvaranjem organiziranije trgovine i obrta. Međutim, svaki od glavnih elemenata neolitika (sedentarnost, poljoprivreda, stočarstvo, masovna proizvodnja keramike te glačanje i bušenje kamena) dugotrajan je proces i ne mora nužno ovisiti o ostalima. Stoga ne možemo govoriti o istodobnom početku neolitika na svim prostorima. Pojam *neolitizacija* obuhvaća postupni, dugotrajni prijelaz prapovijesnih društvenih skupina ka društvima koja sadrže takozvani *neolitički paket* – sve navedene elemente neolitika.¹

Neolitički čovjek, iako je dosegao razinu proizvodnje i čuvanja viškova hrane, nije odbacio predneolitičke prakse – lov, ribolov i sakupljanje plodova i u neolitiku imaju važnu funkciju u prehrani čovjeka, dok se lomljenje kamena i dalje koristi u izradi oruđa i oružja.²

Budući da se radi o postupnom i neujednačenom procesu koji je uvelike ovisio o geografskim i klimatskim obilježjima, kronologiju neolitika vrlo je teško utvrditi. Proces neolitizacije u Europu dolazi s prostora Bliskog Istoka gdje klimatski uvjeti već krajem pleistocena (oko 10 000 god prije sadašnjosti) dozvoljavaju naseljavanje plodnih visoravni.³ Radiometrijske metode ukazuju na širenje neolitika u više navrata kroz nekoliko tisuća godina

¹ TEŽAK-GREGL 2017, 73-75.

² TEŽAK-GREGL 2014, 6-10.

³ Isto

– od 7000. g. pr. Kr. pa do 4000. g. pr. Kr. kada većinu europskog stanovništva čine poljoprivredne zajednice. Valja napomenuti da se neolitizacija nije širila ujednačeno te da taj proces za neke skupine traje stotinama godina nakon dodira s neolitičkim skupinama.

Nažalost, predneolitičke skupine, kao i one u procesu neolitizacije, ne ostavljaju mnogo materijalnih tragova sve do prelaska na sjedilački način života kada se takvi ostaci akumuliraju na lokalitetima naselja.

Slika 1. Arheološko istraživanje starčevačke radne zemunice, Galovo, Slavonski Brod⁴

Istočni teritorij današnje Republike Hrvatske kao i nekada obiluje vodotocima, plodnim obradivim površinama, pašnjacima i šumama te predstavlja idealni prostor za naseljavanje i razvijanje neolitičkih kulturnih skupina. Blizina Fruške gore koja obiluje metamorfnim stjenama i serpentinitom, osigurava materijale za izradu kamenog oružja i oruđa.⁵ Blizina

⁴ Institut za arheologiju.

⁵ TEŽAK-GREGL 2017, 94.

vodotoka ne osigurava samo pitku vodu i mogućnost ribolova nego i pruža prirodni zaklon, izvor kamena za obradu, ali i komunikacijski put. Prostor sjeverno od Save obilovao je hrastovim šumama koje su bile izvor kvalitetnog drva potrebnog u gotovo svim aspektima života. Neolitički čovjek, zahvaljujući plodnim površinama i prostranim pašnjacima, na ovim prostorima uzgajao je koze, goveda i ovce, a od poljoprivrednih kultura razne vrste pšenice i ječma, leću i grašak.⁶ Najbrojniji i najznačajniji ostatci ovog doba su oni keramičke izrade – posude, figurice, žrtvenici i drugi predmeti korišteni u kućanstvu i gospodarstvu.⁷ Keramičke tvorevine mogu se ugrubo smjestiti u dvije skupine, ovisno o kvaliteti i načinu izrade. Manje kvalitetna keramika izrađivana je od lokalne gline i pretpostavlja se da je takvu keramiku svako kućanstvo izrađivalo prema svojim potrebama.⁸ Najčešće su to velike posude za spremanje i skladištenje hrane te tekućina. Posude takve izrade premazivane su voskom da bi se postigla vodonepropusnost inače porozne keramike.⁹ Suprotnost ovoj keramici jest ona majstorske izrade – ističe se ukrasima i oblikom, a pečena je kompleksnijim procesima s boljim sastavom gline.

Uz keramiku, brojni su ostatci raznog oruđa i oružja izrađeni od otpornijih materijala – kamena, kostiju i školjaka. Kamen se obrađivao lomljenjem, no sve je češća metoda glačanja kamena, pogotovo u izradi batova i sjekira. Zanimljivo je to što se, osim lokalnog kamena dobivenog iz riječnih oblutaka, koristio i kamen koji nije karakterističan za ovo područje – opsidijan i balkanski rožnjak. Takva vrsta kamenja indicira trgovanje materijalima.¹⁰

Neka od najznačajnijih nalazišta neolitskih naselja u istočnoj Hrvatskoj su Vučedol, Vinkovci, Sarvaš te šira okolica Slavenskog Broda koja je i najdetaljnije istražena. Nekolicina ovih nalazišta (poput Vučedola i Vinkovaca) naseljavana su i nakon neolitika zbog svog položaja stoga pružaju uvid smjenu kulturnih skupina pa će prema tome biti detaljnije obrađena.

⁶ TEŽAK-GREGL 2017,101.

⁷ Isto, 102.

⁸ Isto, 102-103.

⁹ Isto.

¹⁰ Isto, 103.

1.2. Eneolitik

Bakreno doba (eneolitik) označava prijelazno razdoblje između kamenog i metalnog doba. U tom periodu ljudske povijesti čovjek uči obrađivati metale - pretežito bakar iako i dalje koristeći pretežno kameno oruđe i oružje. Ostatke bakrenih predmeta, korištene najčešće u estetske svrhe, nalazimo i na lokalitetima neolitičkih zajednica. No, taj je bakar obrađen tehnikama kojima se obrađivao kamen te nema dokaza o postojanju metalurgije. Sama obrada metala ne označava istovremeno i eneolitik, već poput neolitika postoje određeni procesi i uvjeti da bi se neka kulturna skupina proglasila eneolitičkom. Osim toplinske obrade metala, eneolitička društva razvijaju i gospodarski i društveni život. Bolje razumijevanje okoliša, poljoprivrednih tehnika i uzgoja životinja omogućava eneolitičkom čovjeku akumuliranje viškova, trgovinu i napose stvaranje određenih materijalnih bogatstava. Jedna od dominantnijih grana privrede te jedna od odrednica eneolitičkog društva je stočarstvo. Osim iskorištavanja mesa, kostiju, krzna i kože, čovjek počinje koristiti sekundarne životinjske proizvode – vunu, mlijeko te životinjsku snagu u poljodjelstvu i transportu.¹¹

Navedene tekovine počinju zahtijevati koncentriraniji rad veće grupe ljudi u svim svojim opsezima te kapaciteti kućanstava više nisu dovoljni za proizvodnju. Stoga se formiraju skupine koje se bave određenim poslovima – u metalurgiji se rad raspoređuje na rudare, ljevače, kovače i sva ostala zanimanja koja su potrebna da bi se dobila sirovina ili gotov proizvod. Takve podjele događaju se i u ostalim privredama koje zahtijevaju organizirani rad, primjerice stočarstvo ili lončarstvo. Da bi se osigurala egzistencija i boljitak svake skupine (primjerice, radnici u metalurškoj skupini nemaju vremena proizvoditi hranu), usporedno se stvaraju i „patrijahalne rodovske i plemenske zajednice koje su takvim ustrojem nadmoćnije neolitičkim populacijama.“¹²

Otkriće i uporaba nove sirovine ima dvojak karakter – osnažuje trgovinu i komunikaciju različitih skupina. No, zbog ograničenih količina stvara težnje za teritorijalne posjede što dovodi do sukoba. Upravo su ove pretenzije jedan od glavnih razloga raspada ili evolucije razvijenih neolitičkih zajednica. Drugi razlozi uključuju i stvaranje hijerarhijskih podjela unutar zajednica i postupno stvaranje podjele prema materijalnom bogatstvu.¹³ Ovakve

¹¹ Isto, 140-141.

¹² Isto, 141-142.

¹³ Isto, 142.

podjele najjasnije su vidljive u grobnim priložima i samim načinima pokopa, o čemu će biti govora u nastavku rada.

Da bismo razumljivije predočili kulturne skupine koje su egzistirale na prostoru istočne Hrvatske, potrebno je kronološki razdijeliti eneolitik prema standardnoj podjeli: na rani, srednji i kasni eneolitik. Kako kod ostalih periodizacija, tako i kod podjele eneolitika ne možemo govoriti o oštrim prijelazima i definicijama kada koje razdoblje započinje, a kada završava.

Rani eneolitik (početni ili protoeneolitik)¹⁴ započinje sredinom 5. tisućljeća pr. Kr., no razvoj takvih zajednica uvelike ovisi o nekoliko elemenata od kojih je najvažniji količina bakra kojoj zajednica ima pristup – najčešće samorodne bakrene rude koje se mogu pronaći na površini zemlje. Isprva su to razvijene neolitičke zajednice koje zadržavaju gotovo nepromijenjene ili slabo promijenjene neolitičke materijalne, društvene, duhovne i gospodarske tekovine uz postupnu primjenu bakra. Razvojem metalurgije, trgovine i gospodarstva, eneolitik obilježava rast populacije i češći koncept obrambene gradnje u naseljima.¹⁵

U srednjem eneolitiku postupno uočavamo promjene društvenog, gospodarskog i duhovnog života. Naselja i dalje nastaju po neolitičkom standardu uz dodatni kriterij – prirodni zaklon u vidu vodenih površina i/ili uzvisina. I dalje uočavamo dva tipa naselja – višeslojne centre građene po principu tella te jednoslojne periferne jedinice koje se šire horizontalno.¹⁶ U gospodarstvu glavnu ulogu preuzima stočarstvo - primarno uzgoj goveda (poradi mesa, mlijeka, ali i tegleće snage), ovaca, koza, ali sve češće i svinja.¹⁷

Srednjeneolitičke kulture poznaju metalurgiju, no samo u opsegu izrade manjih praktičnih predmeta poput šila i igala, ulomaka sječiva sjekire i klina. Oružje i oruđe i dalje je izrađivano od lokalnog kamena, no kvaliteta je nešto bolja nego u neolitiku što ukazuje na pažljivo biranje kamena i prepoznavanje njegove strukture. Također, prisutna je i veća količina kvalitetnije keramike za koju se pretpostavlja da se koristila u posebnim prigodama. Nažalost, ne postoji puno ostataka koji bi nam osvjtlali duhovni život čovjeka srednjeg eneolitika. Kao i u prethodnim razdobljima, ukopi unutar naselja su rijetki kao i pronađena groblja ili eventualne nekropole.¹⁸

¹⁴ Isto, 143.

¹⁵ Isto, 144-145.

¹⁶ Isto, 145.

¹⁷ Isto.

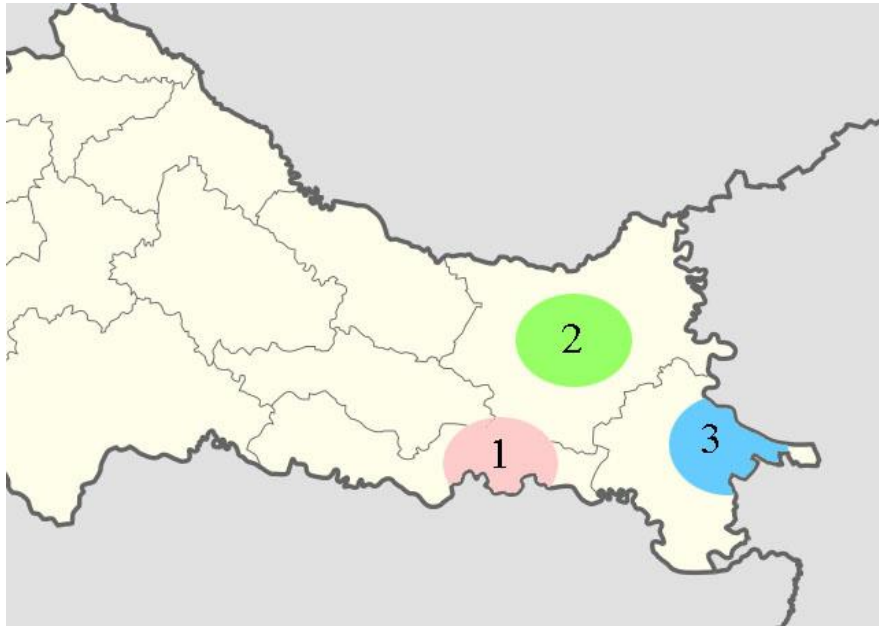
¹⁸ Isto, 144-149.

Tijekom kasnog eneolitika dolazi do znatnog pomaka metalurgije – napretkom u izradi odljeva i kalupa započinje serijska proizvodnja, a sofisticiranijim pećima i postupcima taljenja metala dolazi do svjesnog stvaranja slitina što dovodi do nove etape ljudske povijesti – brončanog doba.

1.3. Teritorijalni opseg

Granice prapovijesnih kulturnih skupina ne možemo definirati u današnjem smislu. U prapovijesti se najčešće govori o dosezima utjecaja pojedine kulture koji se temelje na istraženim lokalitetima. Neistraženost lokaliteta samo je otežavajuća okolnost u determiniranju ovih dosega. Stoga ovaj rad obrađuje jedan dio područja istočne Hrvatske. Radi se o krajnjem istoku, međurječju Save, Drave i Dunava. Da bi se poštovalo opseg rada, odabrano je šest kulturnih skupina koje su naseljavale ovo područje. Tri skupine koje prikazuju kontinuitet ovog područja su starčevačka, vinčanska i sopotska kultura. Eneolitčko razdoblje predstavljaju badenska, kostolačka i vučedolska kultura.

Kroz ova razdoblja, teritorij istočne Hrvatske bio je pod kulturnim utjecajem i drugih, ovdje neobrađenih kultura. Njihovim uključivanjem u ovaj rad premašili bi zadane opsege rada i teme. Obradene kulture odabrane su prema važnijim nalazištima koja se nalaze na ovom prostoru. Ovdje će biti nabrojati neka od najvažnijih kako bi se prikazao teritorijalni opseg. Grupe lokaliteta podijeljene su po zonama kako bi se izbjegla konfuzija.

Slika 2. Zone lokaliteta obrađenih kultura¹⁹

Prva (posavska) zona obuhvaća nalazišta u okolici Slavenskog Broda. Neka od bitnijih nalazišta su Galovo, Zadubravlje, Gornja Vrba, Bukovje Podvinjsko, itd. Rezultati istraživanja ovih nalazišta korišteni su prvenstveno za sintezu starčevačke kulture.

Druga (podunavska) zona obuhvaća okolicu današnjih gradova Vinkovaca i Vukovara. Bitnija nalazišta su Vučedol, Sopot te sam grad Vinkovci. Sve obrađene kulture nastanjivale su barem neki dio ove zone, stoga će primarni fokus biti upravo ovo područje.

Treća (podravska) zona obuhvaća okolicu gradova Osijeka i Đakova. Lokaliteti ove zone su Sarvaš, Ladimarevci, Beketinci, itd. Od obrađenih kultura, ova zona koristit će se prvenstveno za prikaze starčevačke i vučedolske kulture.

Dakako, koristit će se i rezultati nastali istraživanjem lokaliteta van ovih zona, kao i prostora van teritorija Republike Hrvatske.

¹⁹ Karta je nastala kao rezultat analize karata rasprostranjenosti koje se nalaze u nastavku rada

2. Kulturne skupine

U ovom uvodnom dijelu sinteze kultura prvo treba definirati razliku između pojmova kulture u klasičnom smislu te riječi i kulture u arheološkom smislu, odnosno kao zajednice ili skupine. Prema stranici „enciklopedija.hr“, kultura se definira na sljedeći način: „Pojam koji obično označava složenu cjelinu institucija, vrijednosti, predodžaba i praksi koje čine život određene ljudske skupine, a prenose se i primaju učenjem.“²⁰ Arheološka kultura definira se kao „način života koji je izgradila neka skupina ili zajednica ljudi na određenom području, a koji se prenosi s naraštaja na naraštaj“²¹. Prapovijesne kulturne skupine ne ostavljaju pisane izvore, stoga se teško može dokazati njihova nematerijalna ostavština – njihova vjerovanja, ideje, moralne vrijednosti, jezik, običaji i tradicije niti struktura njihovih institucija. Stoga se o njima može samo pretpostavljati i teoretizirati na temelju materijalnih ostataka. Takve zajednice povezuju određeni elementi. Stoga, kada se govori o kulturnom kontinuitetu kao predmetu ovog rada, govori se o kontinuitetu materijalnih ostataka koji se, uz neke druge faktore, prenosi iz zajednice u zajednicu.

2.1. Starčevačka kulturna skupina

Prva velika sustavna istraživanja, provedena na lokalitetu Starčevo pokraj Pančeva 1932. godine, iznjedrila su veliki broj ostataka najstarije neolitičke kulturne skupine ovih područja, koja je prema arheološkoj praksi eponimnog nazivlja imenovana starčevačkom kulturom. Glavni autoriteti u istraživanju starčevačke kulture na ovim prostorima su Stojan Dimitrijević, Kornelija Minichreiter i Tihomila Težak- Gregl. Njihovi radovi bit će okosnica ovog dijela rada.

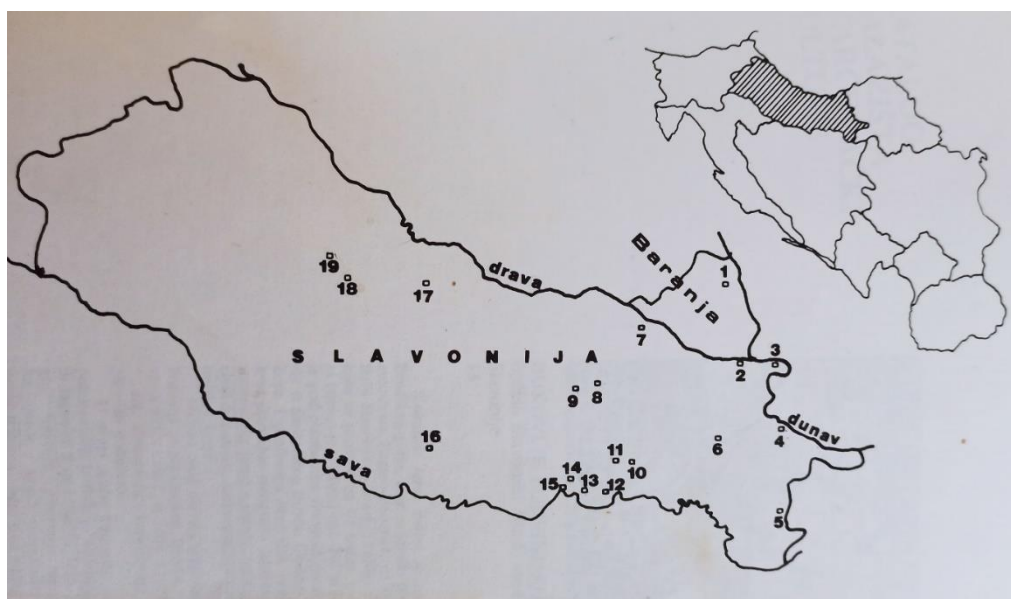
Starčevačka kulturna skupina i njeni podtipovi prostirali su se na današnjem teritoriju Republike Hrvatske, od granice sa Republikom Srbijom na istoku do Medvednice na zapadu. Sjevernu i južnu granicu ugrubo predstavljaju rijeke Drava i Sava. Van granica RH, ta kulturna skupina obuhvaća djelove centralnobalkanskog i južnopanonskog teritorija od Sjeverne Makedonije na jugu, Vojvodine, Baranje i južne Mađarske na sjeveru, granično s Bugarskom

²⁰ Enciklopedija.hr.

²¹ Isto.

na istoku i Bjelovarom te rijekama Savom i Bosnom, Sarajevom i dijelom Crne Gore na istoku.²²

Ove su granice samo okvirne i temeljene na istraživanjima do 1992. godine (za hrvatsko područje) te su podložne promjenama ukoliko dođe do otkrića novih lokaliteta van dosadašnjih granica.²³ Također, ovakva karta obuhvaća sve lokalitete kroz trajanje starčevačke kulture te treba uzeti u obzir da se rasprostranjenost mijenjala s vremenom.

1. Kneževi Vinogradi O.Š. Moša Pijade	10. Našice Ciglana
2. Sarvaš Gradac ili Vlastelinski brijeg	11. Stari Perkovci Glože
3. Erdut Veliki Liman i Panića Skela	12. Zadubravlje Dužine
4. Vučedol Gradac	13. Gornja Vrba Glivne
5. Lipovac, šuma Narač	14. Bukovlje Podvinjsko Igrač
6. Vinkovci, gradska zona	15. Slavonski Brod, Marukićeva ul. 14
7. Ladimarevci Željkovac	16. Cernička Šagovina Polje
8. Podgorač Polje Breški, Gaj	17. Pepelane Lug
9. Našice Ciglana	18. Stara Rača, selo
	19. Ždralovi, selo

Slika 3. Karta rasprostranjenosti starčevačke kulture prema S. Dimitrijeviću (Dopunila K. Minichreiter)²⁴

²² MINICHREITER 1992, 5.

²³ Isto.

²⁴ Isto, 6.

Dosadašnja istraživanja ukazuju da starčevačka kultura nije autohtona na hrvatskom području te da je na te prostore doprijela s istoka, vjerojatno iz centralnobalkanskog područja. Svojim dolaskom, ova kultura potiskuje ili asimilira autohtone mezolitičke zajednice o kojima nema dovoljno dostupnih podataka, što je i pokazatelj alohtonosti starčevačke kulture.²⁵

Kao što je navedeno ranije, glavna karakterna crta neolitičkih kultura su naselja koja su pripadnici starčevačke kulture podizali na pomno odabranim mjestima: „*Pri izgradnji naselja odabire se uvijek jedna od tri moguće lokacije:*

- *visoka riječna terasa uz veće riječne tokove (Erdut, Vinkovci, Sarvaš, Vučedol, Slavonski Brod).*
- *niski osunčani brežuljci, koji se smiruju u dolinu s vodotocima (Bukovlje Podvinjsko, Kneževi Vinogradi, Pepelane, Podgorač),*
- *blago povišen teren u ravnici uz manji vodotok (Gornja Vrba, Ladimirevci, Lipovac, Vrpolje, Stari Perkovci, Zadubravlje).“²⁶*

Također, jedna od karakteristika starčevačkih naselja jest da su ona gotovo uvijek uspostavljena nedaleko jedno od drugoga čime je stvoren svojevrsni komunikacijski put. Isto tako postoje određeni standardi pri gradnji objekata. Primjerice nisu nađeni ostaci nadzemnih objekata, već isključivo jame, odnosno ukopani dio zemunica i radnih objekata. Takve jame bile su odijeljene praznim međuprostorom – stambeni dio bio je odmaknut od radionica te su radionice bile odmaknute jedna od druge prema namjeni.²⁷

Zanimljivo je da je ova kultura na današnjem hrvatskom području obitavala isključivo u zemunicama, dok nalazi sa područja Srbije, inače pretpostavljenog izvornog područja starčevačke kulture, upućuju na nadzemne stambene objekte. Ovakva razlika može se pripisati udaljenosti od izvornog područja te mezolitičkom tradicijom, što su sve argumenti alohtonosti starčevačke kulture.²⁸

Religija starčevačke kulture uglavnom je nepoznata. Glavni elementi određivanja prapovijesnih kultura su grobovi i nekropole. Upravo ti nalazi nedostaju ili ih nema dovoljno na hrvatskom području. Starčevačke nekropole nisu nađene dok je nekoliko grobova nađeno samo na području Vinkovaca (lokaliteti *Nama* i *Tržnica*-hotel *Slavonija*) i Slavenskog Broda (*Galovo*). Prvi vinkovački lokalitet sadržavao je ostatke ukopa 7 osoba, pokopanih uz rub

²⁵ TEŽAK-GREGL 2017, 135.

²⁶ MINICHREITER 1992, 5.

²⁷ Isto, 37-38.

²⁸ Isto, 38.

zemunice, zgrčenog položaja tijela i bez priloga (osim jednog kostura koji je sadržavao razbijenu keramičku posudu). Na lokalitetu *Tržnica-hotel Slavonija* pronađena su četiri kostura od kojih je jedan pripadao djetetu te je samo taj kostur sadržavao priloge.²⁹ Oba ukopa s priložima pripadaju posljednjoj fazi starčevačke kulture. Lokalitet Galovo sadrži najstarije primjere ukopa te ograđeni ukopni prostor koji se smanjivao s rastom naselja. Zanimljiv je način ukopa stanovnika naselja – većini kostura nedostaju glava ili lice, što može upućivati na određeni društveni položaj. Također, jedini prilozi pripadaju jednom muškom kosturu bez lica – velik broj glačanih sjekira i poseban položaj ukopa ukazuju na istaknuti položaj pokojnika, najvjerojatnije majstora koji je proizvodio glačane predmete.³⁰

Ovakvi ukopi karakteristični su za cijelo područje prostiranja ove kulture – pokojnike se sahranjuje unutar naselja, u praznim jamama zgrčenog tijela i bez priloga, osim u posljednjoj fazi kulture.³¹

Najveći broj materijalnih ostataka predstavljaju takozvani pokretni arheološki nalazi. Tu se u slučaju starčevačke kulture prvenstveno radi ostacima keramičkih i kamenih izrađevina, a budući da je svako nalazište obilovalo keramikom, stvorene su kronologije starčevačke kulture. Dosadašnja istraživanja iznjedrila su nekolicinu kronologija starčevačke kulture, a za potrebe ovog rada, koristit će se ona Stojana Dimitrijevića pošto se većina korištene literature koristi istom. Dimitrijevićeva podjela sastoji se od 7 stupnjeva uz teoriju o dodatnim horizontima pojedinih stupnjeva ukoliko dođe do novih otkrića. Budući da za ovaj rad nije bitno detaljno pojašnjavati svaki od stupnjeva, samo će biti nabrojani. Više pažnje posvetit će se onima koje su bliske s tematikom ovog diplomskog rada. Stupnjevi su:

- *monokromni (jednobojni) stupanj*
- *linear A stupanj*
- *linear B stupanj*
- *girlandoid stupanj*
- *spiraloid A stupanj / linear C*
- *spiraloid B stupanj*
- *final (Ždralovi) horizont*³²

²⁹ MINICHREITER 1992, 38.

³⁰ Isto.

³¹ Isto, 39.

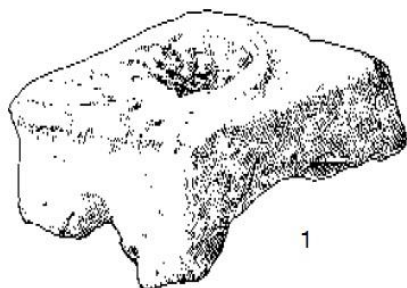
³² Isto, 7-8.

Kulturni predmeti, u koje spadaju i žrtvenici, vrlo su rijetki ostaci starčevačke kulture na hrvatskom području. Broj takvih predmeta povećava se s novim istraživanjima, no najčešće se radi o fragmentima i krhotinama koje je često nemoguće rekonstruirati. Srećom, pronađen je dovoljan broj očuvanih predmeta da bi se ustanovio kontinuitet starčevačke obredne tradicije.

Kornelija Minichreiter starčevačke žrtvenike prema izgledu dijeli u dvije skupine – obične i zoomorfne. Zajednička karakteristika običnih žrtvenika jest postojanje na 4 noge, a tipovi se dijele prema obliku recipijenta.³³ U sljedećem dijelu rada navest će se svi tipovi starčevačkih žrtvenika i slikovno prikazati po barem jedan primjer svakog žrtvenika. Budući da je svaki tip žrtvenika pronađen na lokalitetu *Galovo*, fokus će biti na tim nalazima, s dodatkom žrtvenika pronađenih na drugim lokalitetima interesnog područja. Također, zbog jasnijeg predočavanja, dokumentirani opisi žrtvenika preuzeti su iz radova navedenih u bilješkama.

Žrtvenici starčevačke kulturne skupine su:

1. Žrtveni stolić

Slika 4. Žrtveni stolić iz Galova³⁴

Slika 5. Žrtveni stolić iz Vučedola³⁵

Ovakvi tipovi žrtvenika pripadaju ranijim fazama starčevačke kulture te su jedna od prvih faza razvoja žrtvenika. Žrtvenik iz Galova po dataciji pripada Linear A stupnju razvoja, izrađen je od nepročišćene gline te je grube površine, dvobojnog presjeka i bez urezanih motiva.

³³ TEŽAK-GREGL, 2003, 44.

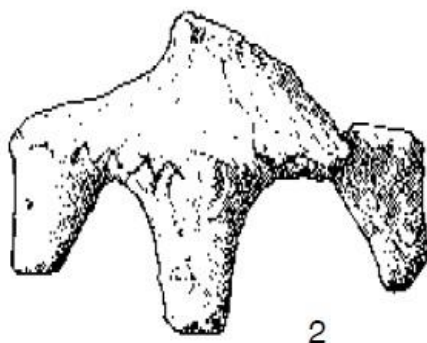
³⁴ MINICHREITER 2002, 25.

³⁵ MINICHREITER 1992, 44.

Dimenzija je 3.6 x 6.7 x 6.2 cm, dok je udubljenje promjera 2.7 i dubine oko 1 cm.³⁶ Vučedolski stolić pripada Linear B stupnju te je sličnih dimenzija.

Kao što je vidljivo iz slikovnih priloga, glavne karakteristike ovog tipa su četverokutni vodoravni recipijent postavljen na četiri noge te maleno udubljenje na sredini recipijenta. Žrtveni stolić pronađen u Galovu sadržavao je i naglašeni rubni prijelaz na ramenu. Funkcija ovakvog stolića bila je držanje žrtvene posude koja se umetala u udubljenje u središtu recipijenta te se pretpostavlja da je ovo najstariji tip keramičkog starčevačkog žrtvenika.³⁷

2. Žrtvenici s posudicom na sredini recipijenta na četiri noge

Slika 6. Žrtvenik s uzdignutom bazom iz Galova³⁸

Slika 7. Žrtvenik s uzdignutom bazom i žrtvenom posudom iz Vučedola³⁹

Sljedeća faza razvoja starčevačkih žrtvenika uzdiže bazu za prijem žrtvene posude te postupno integrira posudu u cjelinu žrtvenika. Cijelu ovu fazu odlikuje profinjeniji izgled žrtvenika koji su nerijetko na tanjim, izduženim nogama, ponekad lučnog oblika te se postupno uvodi ukrašavanje. Razloga za ovakvu estetsku evoluciju žrtvenika može biti mnogo, no za detaljnije pretpostavke nužna su nova otkrića.

³⁶ MINICHREITER 2002, 13-14.

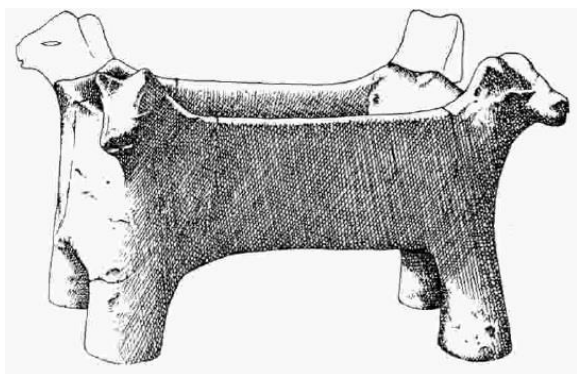
³⁷ MINICHREITER 2002, 13-14.

³⁸ Isto, 25.

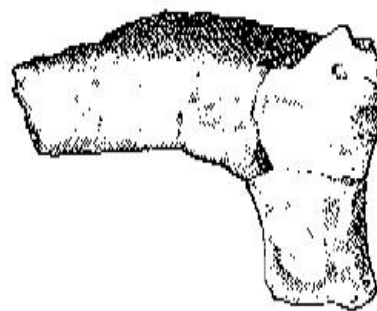
³⁹ MINICHREITER 1992, 42.

Žrtvenik iz Galova prikazan na slici pripada Linear A stupnju starčevačke kulture, izrađen je od nepročišćene gline, grube je površine i dvobojnog presjeka. Dimenzija je 5.4 x 5.5 x 5.5 cm, promjer vrata je 1.3 cm te nedostaje žrtvena posuda. Navedeni primjer izdvajaju urezani motivi koji su češći tek u kasnijim fazama starčevačke kulture. Žrtvenik sličnih karakteristika, no bez ureda i nešto debljeg vrata pronađen je u Vučedolu, a pripada Linear B fazi kulture.⁴⁰

3. Žrtvenici vodoravnog četverokutnog recipijenta sa životinjskim protomama na uglovima

Slika 8. četverokutni žrtvenik s životinjskim protomama iz Kaniške Ive⁴¹

Slika 9. dio četverokutnog žrtvenika sa stiliziranim životinjskim protomama, Galovo⁴²

Ovakvi tipovi žrtvenika uvode kompleksnije ukrašavanja no gube profinjenost. I dalje je prisutna glina s primjesama, presjek je dvobojni no površina žrtvenika je glačana. Sami žrtvenici stoje na kraćim, širim nogama, ponekad zoomorfnog oblika. Protome su ukrašene stiliziranim glavama životinje te je najčešće nemoguće sa sigurnošću definirati o kojoj se životinji radi i radi li se uopće o individualnoj vrsti ili samo o općenitom prikazu životinje.

⁴⁰ MINICHREITER 2002, 14-15.

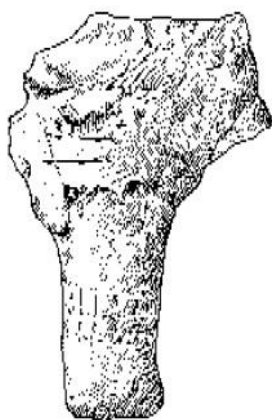
⁴¹ MINICHREITER 2005, 22.

⁴² MINICHREITER 2002, 18.

Žrtvenik iz Kaniške Ive rađen je po gore navedenim starčevačkim standardima (glina, presjek, glačana površina), dimenzija je 10 x 10 x 8.5 cm a pripada Linear C fazi razvoja.⁴³

Ostatak žrtvenika iz Galova također prati standarde izrade te je površina zaglađena osim donje strane koja je ostavljena grubom. Dimenzija je 7,4 x 4,4 x 6,1 cm.⁴⁴

4. Žrtvenici na četiri noge, izvana četverokutnog, a u unutrašnjosti kružnog recipijenta s protomama na uglovima

Slika 10. kutni dio žrtvenika tipa 4,
Galovo⁴⁵

Slika 11. kutni dio žrtvenika s kružnom
protomom, Galovo⁴⁶

Na lokalitetu Galovo nažalost nisu pronađeni očuvani žrtvenici tipa 4. Međutim, ostaci poput ukrašene noge prikazane na slici sugeriraju njihov oblik. Osim kružnog oblika recipijenta, žrtvenici ovog tipa odlikuju se i urezanim motivima i/ili simbolima. Također, na Galovu je pronađen kutni dio žrtvenika istog tipa, no s kružnom protomom na uglu recipijenta.⁴⁷ Ovakvi su žrtvenici također rađeni od nepročišćene gline, oksidacijski pečeni s dvobojnim presjekom te na njima nalazimo tragove glačanja. Uglavnom se nalaze na niskim, čepastim nogama, protome su stilizirane te su obilno urešeni urezivanjem.

⁴³ MINICHREITER 2005, 14.

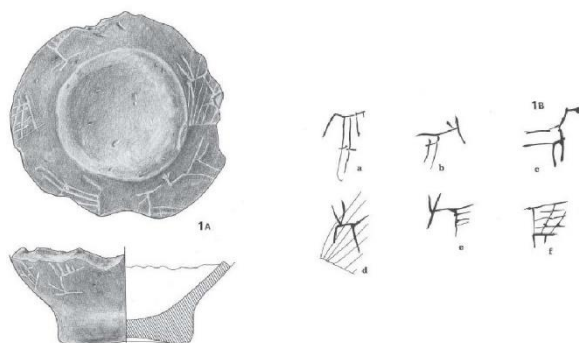
⁴⁴ MINICHREITER 2002, 27.

⁴⁵ MINICHREITER 2002, 28.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Isto, 19.

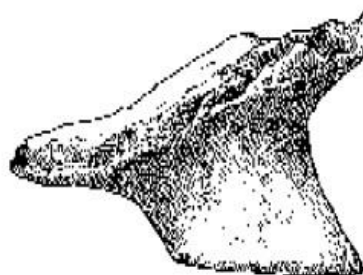
Ostaci žrtvenika tipa 4 pronađeni su samo na lokalitetima u okolici Slavonskog Broda, što može sugerirati da je to lokalna varijacija žrtvenika tipa 3. Paralele urezanih simbola prvog prikazanog ostatka mogu se povući s urezanim prikazom lova na posudi iz Donje Branjevine (Srbija), dok se protome nekih žrtvenika ovog tipa ne razlikuju bitno od protoma žrtvenika tipa 3.⁴⁸

Slika 12. Kultna posuda s prikazom lova, Donja Branjevina⁴⁹

Slika 13. Rekonstrukcija žrtvenika tipa 4 s kružnim protomama poput dugmeta⁵⁰

5. Žrtvenik s recipijentom poput oltara na četiri niske noge

⁴⁸ Isto.

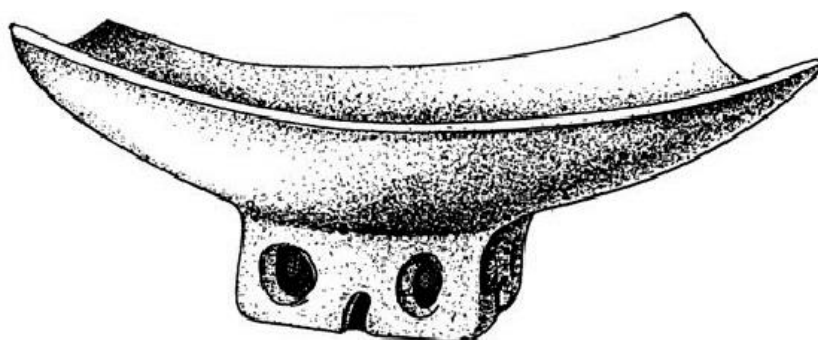
⁴⁹ KARMANSKI 2005, 110.

⁵⁰ Europeana.eu.

Slika 14. dio žrtvenika tipa 5,
Galovo⁵¹

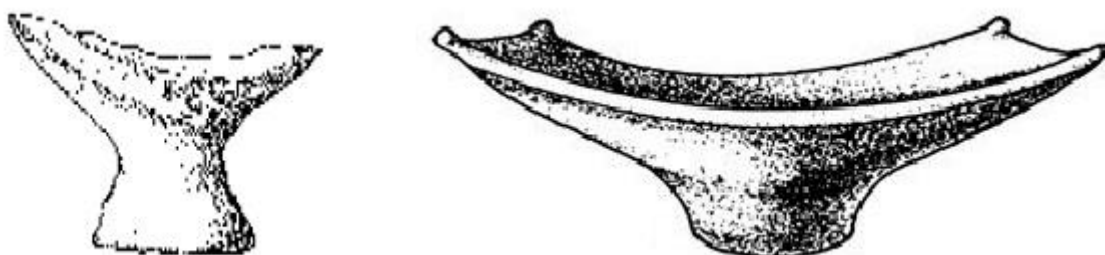
Slika 15. Dio žrtvenika tipa 5 na zoomorfnoj
nozi, Galovo⁵²

Sljedeći tip žrtvenika postavlja veliki recipijent nalik plitkoj posudi na četiri niske, šire noge. Sačuvani dijelovi uglavnom nisu urešeni, noge su ponekad zoomorfnog oblika te postoje tragovi boje na unutrašnjoj i vanjskoj strani. Proces proizvodnje je identičan ostalim tipovima (nepročišćena glina, oksidacijsko pečenje). Noge su dimenzija 2,2 x 3,1 cm (slika 14.), odnosno 3,7 x 2,8 cm (slika 15.). Recipijenti nalik plitkoj posudi (oltari prema S. Stankoviću) nisu pronađeni u cijelosti pa od njihovim dimenzijama možemo samo nagađati.⁵³ Slični žrtvenici pronađeni su na još nekoliko lokaliteta prostiranja starčevačke kulture (Lepenski Vir, Knjepište) te se svi datiraju u ranu fazu starčevačke kulture.⁵⁴

Slika 16. Žrtvenik s recipijentom poput oltara, Lepenski Vir⁵⁵

6. Žrtvene posude – oltari

⁵¹ MINICHREITER 2002, 28.

⁵² Isto.

⁵³ MINICHREITER 2002, 19.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ SPATARO 2007, 109.

Slika 17. ostatak žrtvenika tipa 6,
Galovo⁵⁶

Slika 18. rekonstrukcija žrtvenika tipa 6., Padine,
Srbija⁵⁷

Žrtvene posude ili oltari predstavljaju posebnu skupinu žrtvenika. Karakterizira ih široka plitka posuda postavljena na jednoj nozi. Izrađivani su od istih materijala i istim postupkom kao i prethodno navedeni tipovi. Malih su dimenzija. Zbog malih dimenzija, njihova funkcija vjerojatno nije bila praktične namjene. Oba ostatka sličnih su dimenzija – visina nogu je 0.9 cm, promjer dna posude je 4.6 cm, odnosno 5.3 cm, visina 3.2 cm, odnosno 3.3 cm.⁵⁸

7. Zoomorfni žrtvenici

Slika 19. Zoomorfni žrtvenik u obliku bika, Galovo⁵⁹

Zoomorfni žrtvenici predstavljaju vrhunac izrade i ukrašavanja starčevačkih žrtvenika. Prikazani ostatak žrtvenika dužine je 14.1 cm, visine 5.8 cm te širine 5.3 cm, dok su dimenzije sačuvane noge 1.8 x 1.6 cm. Žrtvenik je realistično izveden, s donje strane uvučen kako bi se istakli muški spolni atributi. S gornje strane, uz reljef repa, nalazi se žrtvena posuda izdvojenog ruba. Dimenzije posude su 5.4 x 3.9 x 0.7 cm.⁶⁰

⁵⁶ MINICHREITER 2002, 28.

⁵⁷ SPATARO 2007, 109.

⁵⁸ MINICHREITER 2002, 28.

⁵⁹ Isto, 29.

⁶⁰ Isto.

Kao mnoge rane kulture, i starčevačka kultura štjuje kult bika. Figurice koje prikazuju bika čest su inventar starčevačkih zemunica, a goveđi rogovi ritualno su ukapani ispod važnijih objekata. Bik ujedinjuje atribute plodnosti i snage, što su pojmovi velike važnosti za stočarske i poljodjelske zajednice i kao takvi su neizostavan dio njihovog kulturnog i religijskog života.

Zaključno, ostaci žrtvenika na starčevačkim lokalitetima zauzimaju značajan postotak otkrivenog pokretnog inventara, ne samo na hrvatskim prostorima, već i na cjelokupnom teritoriju prostiranja starčevačke kulturne skupine. Nažalost, o detaljnom načinu upotrebe žrtvenika može se samo nagađati na temelju dostupnih informacija. Obzirom na njihove dimenzije, nameće se zaključak da je žrtvovanje bio manji, više simbolični čin gdje bi se u recipijent stavljala manja količina žrtve – primjerice nekoliko plodova prve žetve.⁶¹ Žrtvenici su uglavnom nađeni unutar nastambi što može upućivati na intimniji ritual unutar kućanstva, no također zbog malih dimenzija oni su lako prenosivi – ovdje se uklapa teorija Svetozara Stankovića o mogućem većem žrtveniku unutar naselja gdje se prinosila velika žrtva a zatim bi svako kućanstvo odnosilo manji dio te žrtve u svoje nastambe koristeći ovakve manje žrtvenike.⁶² Izrada žrtvenika u skladu je s dosezima starčevačkog umijeća izrade keramike – glina je nepročišćena, sadrži čestice prašine i pljevu, oksidacijski je pečena, što za rezultat ima dvobojni presjek keramike. Kao što je navedeno, neki su tipovi žrtvenika bili djelomično glačani dok ih je većina bila grublje površine.⁶³ Uz navedeno, uzme li se u obzir i količina nađenih žrtvenika, može se pretpostaviti da su žrtvenici bili učestali inventar starčevačkih nastambi koji je svako kućanstvo izrađivalo za sebe koristeći iste metode i standarde uz kreativne stilističke izmjene.

2.2. Vinčanska kulturna skupina

Na izmaku starčevačke kulture, centralnobalkanskim prostorom počinju se širiti tekovine koje odudaraju od standardnih starčevačkih. Drugačiji način izrade keramike, populacijski rast i drugačija naselja samo su neke od promjena koje se uočavaju na ovom prostoru, sugerirajući da se radi o novoj kulturnoj skupini. Arheolog Miloje Vasić 1908. godine

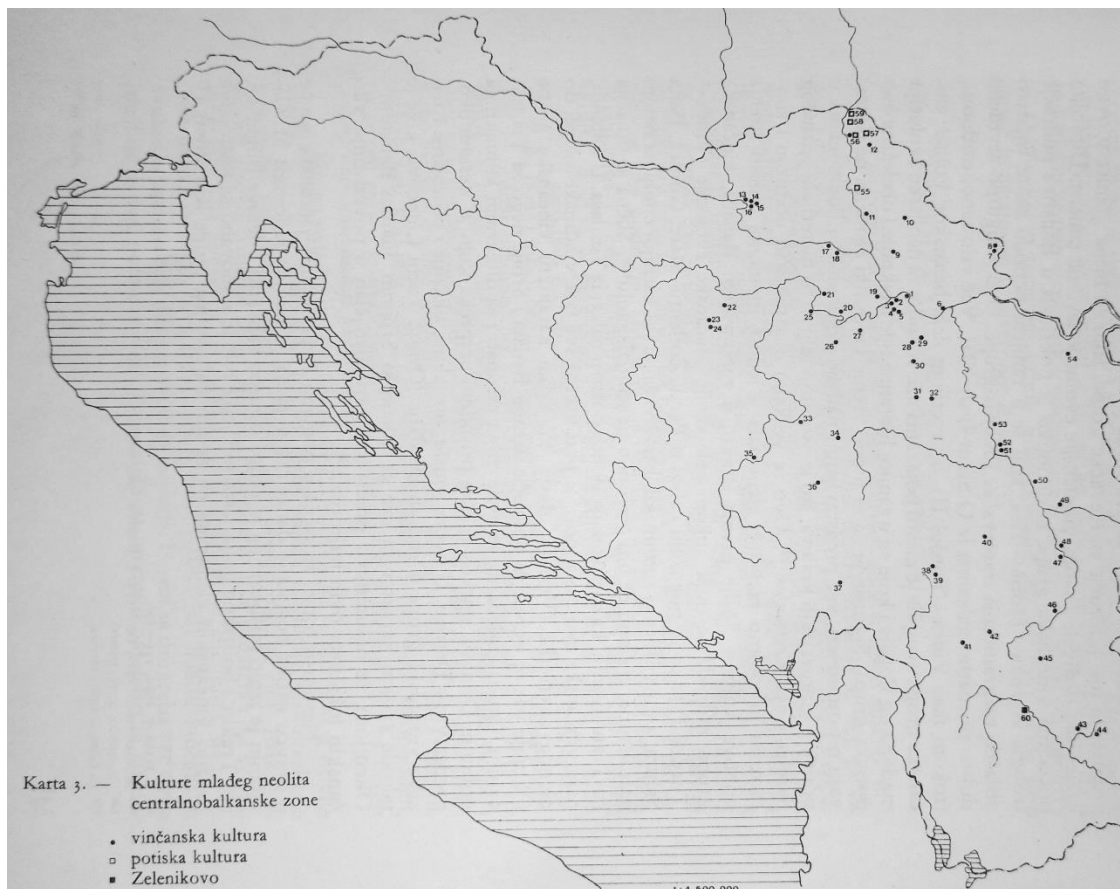
⁶¹ TEŽAK-GREGL 2003, 45.

⁶² MINICHREITER 2002, 21.

⁶³ Isto, 13-22.

otkriva naselje tipa tell na lokalitetu Belo Brdo, u mjestu Vinča kraj Beograda, zbog kojeg kulturna skupina nosi ime - Vinčanska.⁶⁴

Prostor vinčanske kulture ugrubo se prostirao od južnopanonskog prostora na sjeveru (Vojvodina), istočne Makedonije na jugu, donjeg toka rijeke Bosne na zapadu te zapadne Bugarske na istoku. Kao i kod svih prapovijesnih kulturnih skupina, nemoguće je sa sigurnošću tvrditi jasne i definirane granice prostiranja kulture, već samo pretpostavljati na temelju lokaliteta i materijalnih ostataka.

Slika 20. Rasprostranjenost Vinčanske kulture prema S. Karmanskom⁶⁵

Kao što je vidljivo iz priložene karte, centralni teritorij vinčanske kulture je prostor današnje Republike Srbije, pa su i vodeći autoriteti u istraživanju ove skupine s tog područja. Osim M. Vasića o kojemu je već napisano nekoliko riječi, velik doprinos dali su i V. Miložić, M. Garašani, J. Korošec, B. Jovanović te strani autori poput V. G. Childea i O. Menghina.⁶⁶

⁶⁴ GARAŠANIN 1979, 144.-145.

⁶⁵ GARAŠANIN 1979, 147.

⁶⁶ Isto, 150.

Istočni prostor današnje Republike Hrvatske predstavljao je periferni dio svukupnog vinčanskog prostora, više pod kulturnim utjecajem, nego kao stvarni teritorijalni dio sve do kasnijeg perioda navedene skupine.

Širenje vinčanske kulture posljedica je populacijskog rasta - napredak poljoprivrednih metoda i tehnika dovodi do boljih uvjeta života. No, ove migracije nisu karakteristične samo za vinčansku skupinu – njeno širenje dio je većih migracija kultura takozvanog balkansko-anadolskog kompleksa. Kulture ovog kompleksa nositelji su crnopolirane keramike, razvijenog društvenog i duhovnog života te razvijenije privredne djelatnosti.⁶⁷

Kako su materijalni ostaci glavni pokazatelj i indikator određene prapovijesne kulture, a takvi ostaci su u najvećem broju keramički, tako se i vinčanska kultura karakterizira određenim pojavama i novinama u keramičkoj produkciji. Stojan Dimitrijević navodi sljedeće elemente kao novine koje određuju vinčansku skupinu:

- a. *Praktično isključiva i dosljedna primjena redukcionog paljenja posuđa s proizvodima crne i sive boje;*
- b. *Upotreba prevlake na finom posuđu (...), dobijena specifičnom obradom površine; prevlaka je mehanički polirana i može doseći vrlo visok sjaj;*
- c. *Ukrašavanje efektom glačanja (Politurmuster), pri čemu se tonski efekti postižu različitim intenzitetom poliranja (sivo na sivom ili crno na sivom)*
- d. *Ukrašavanje pravim kaneliranjem (...)*
- e. *Trakasto ukrašavanje urezivanjem i ubadanjem (...)*
- f. *U oblikovanje posuda nastupa izričita prevlast bikonične profilacije, no oblici se mahom iskazuju raščlanjenima u tri horizontalna segmenta: vrat, gornji konus (iznad ramena) i donji konus (ispod ramena)*
- g. *Nastup posuda (mahom plitkih zdjela) na visokoj, zvonastoj nozi;*
- h. *Nastup novih tipova kulturnih posuda, prije svega, trokutastih žrtvenika s protomama (lebesi), te masovni nastup kultne plastike,⁶⁸*

Iz navedenog je vidljivo da se radi od potpunom odstupanju od klasičnih starčevačkih standarda – dvobojne oksidacijski pečene keramike, slikano posuđe i ukrašavanje kaneliranim barbotinom (ovakvo kaneliranje zastupljeno je povremeno u mlađim fazama vinčanske kulture,

⁶⁷ DIMITRIJEVIĆ 1979a, 260.-261.

⁶⁸ DIMITRIJEVIĆ 1979a, 261-262.

no kasnije ga zamjenjuje pravo kaneliranje). Također, vinčansko posuđe služi samo praktičnoj namjeni – rijetki su slučajevi gdje estetika posude parira namjeni. Moguće je zaključiti da s razvijenijim duhovnim životom dolazi do jasnijeg odvajanja kulturnog posuđa i onog praktičnog.

Što se tiče vinčanskih naselja, ona su mahom građena po starčevačkim kriterijima (riječne terase, niski brežuljci, uvijek u blizini vodotoka), no brojnije su naseljenja, najčešće višeslojna i sve češće s obrambenim obilježjima (palisade i opkopi). Nastambe su u početku zemuničkog i nadzemnog tipa da bi kasnije bile velikom većinom nadzemne. Jedna nastamba pronađena na lokalitetu Kormadin (Jakovo, Srbija) sugerira na postojanje posebne nastambe kulturne namjene – izgrađen s dvije prostorije, objekt je sadržavao fragmente monumentalnog žrtvenika izrađenog od pečene gline s ukrašenim stranama te ostaci ukrašene žbuke koja je pokrivala zidove.⁶⁹

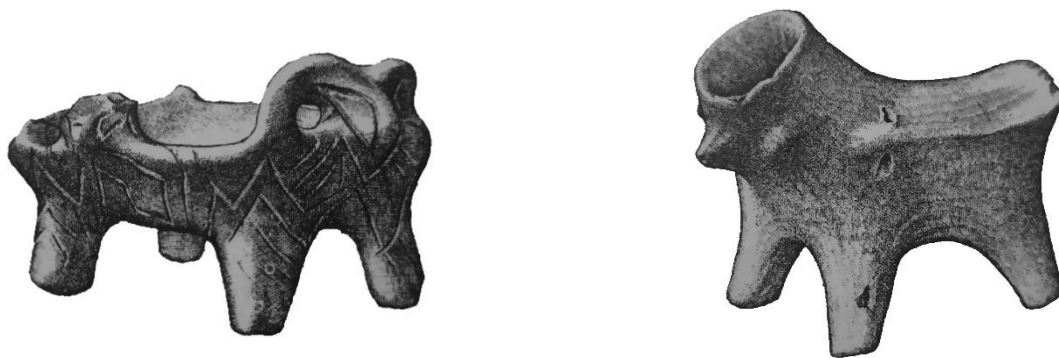
Ukopi vinčanske kulture obavljani u naselju nisu rijetki, no s obzirom na populacijski rast i relativno malen broj nalaza grobova unutar naselja, za pretpostaviti je da su negdje van naselja postojale nekropole. U centralnom području vinčanske kulture otkriveno je nekoliko nekropola koje pružaju uvid u neke standarde prilikom ukopa. Ukopi su uvijek inhumacijski, zgrčenog kostura, položenog na lijevi ili desni bok, ponekad orijentirani prema stranama svijeta. Inventar grobova varira od bogatih priloga u vidu posuđa, nakita i oružja do grobova bez priloga.⁷⁰ Ovdje se najvjerojatnije radi o individualnom bogatstvu pokojnika ili određenom statusu u slučajevima bogatih priloga.

Kao i u slučaju kronologije ostalih prapovijesnih kultura, i o kronologiji vinčanske kulture vodile su se polemike. Najkorištenija je ona V. Miložića koja dijeli vinčansku kulturu na 4 faze označene slovima A-D, s dvije podfaze B1 i B2. Uzimajući u obzir okvire ovog rada, najzanimljivija je posljednja faza D jer su vinčanski ostaci te faze pronađeni na interesnom području ovog diplomskog rada.

Ostaci žrtvenika nalaze se kroz cijeli period trajanja vinčanske kulture, no već u prvoj fazi pronalaze se ostaci žrtvenika na više nogu, bogato ukrašeni urezivanjem i sa stiliziranim protomama. Uz žrtvenike, zanimljiva je i zoomorfna vaza nađena u Vinči koja je izvedena s otvorom na glavi.

⁶⁹GARAŠANIN 1979, 153-159.

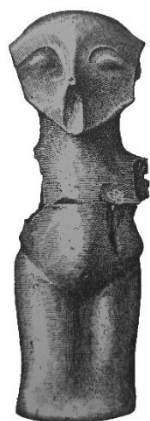
⁷⁰Isto, 159-161.

Slika 21. Žrtvenik i zoomorfna vaza, faza Vinča A, Vinča.⁷¹

Iako su žrtvenici čest nalaz vinčanskih lokaliteta, primat kultne keramike imaju figure i statuete koje su jedno od glavih obilježja ove kulture. Iako su statuete izrađivali pripadnici starčevačke populacije, vinčanska ih je kultura izdigla na novu razinu po kvaliteti izrade, ali i po oblikovanju i ukrašavanju.

a.)

b.)

Slika 22. Vinčanske statuete iz Vinče (a) i Kosovske Mitrovice (b)⁷²

Kao što je navedeno ranije, ostaci vinčanskih naselja na području današnje Hrvatske datiraju se u posljednju fazu, fazu D. Vinčanska i sopotska skupina koegzistiraju otprilike u isto vrijeme (sinkronizacija kultura navedena je u poglavlju o sopotskoj kulturi), s tim da trajanje vinčanske kulture započinje prije i završava nakon sopotske kulture. Na izmaku sopotske kulture u istočnoj Slavoniji, neka područja zauzima kasna faza vinčanske kulture, čiji je centralni prostor pod pritiskom migracija drugih kultura. No, tijekom cijelog trajanja sopotske kulture, uočljivi su ostaci vinčanskog importa - keramike praktične namjene, ali i onog kultne,

⁷¹ BENAC 1979, 765.

⁷² DIMITRIJEVIĆ 1979a, 265.-267.

poput kulturnih figurica i statua kojima vinčanski lokaliteti obiluju. Vinčanskim prodorom zauzet je samo podunavski prostor, dok je zapadnije i južnije i dalje živjela sopotska kultura u svojoj kasnoj fazi. Dva bogata lokaliteta koji su sadržavali stratume vinčanskih naselja su Bapska i Berendijev vinograd u Vukovaru. Prema stratigrafskim podacima jasno je vidljivo da se vinčanski sloj nastavlja na sopotski.⁷³

2.3. Sopotska kulturna skupina

Prvi val vinčanskih migracija potisnuo je starčevačku kulturu s područja srpskog podunavlja, dok drugim valom vinčanski utjecaj snažnije prodire u prostor istočne Hrvatske. Taj val „*vinčanizacije starčevačke osnove proizveo je – sopotsku kulturu.*“⁷⁴

Iako su ostaci sopotske kulture nađeni ranije, 1897., u počecima istraživanja prapovijesnih kultura, ona kao izdvojena kultura biva prepoznata tek 1949. godine od strane Vladimira Miložića koji ju naziva *slavonsko-sremskom kulturom*. U nadolazećim godinama predlagano je nekoliko naziva ove kulture (*bapsko-lengyelska, lengyelsko-slavonska, sopotsko-lengyelska, Sopot-Bicske-kultura* itd.), a 1971. godine, da bi se izbjegle terminološke komplikacije, Stojan Dimitrijević predlaže alternativni naziv *Sopotska kultura* prema tellu Sopot pokraj Vinkovaca. Ovaj naziv se održao u govornom području bivše Jugoslavije, dok mađarski arheolozi koriste uglavnom nazive koji ukazuju na lengyelski karakter kulturne skupine. Arheolozi zaslužni za istraživanje ove kulture svakako su V. Miložić, A. Benac, S. Dimitrijević, K. Minichreiter, T. Težak-Gregl, R. R. Schmidt, J. Makkay, N. Kalicz i mnogi drugi.⁷⁵

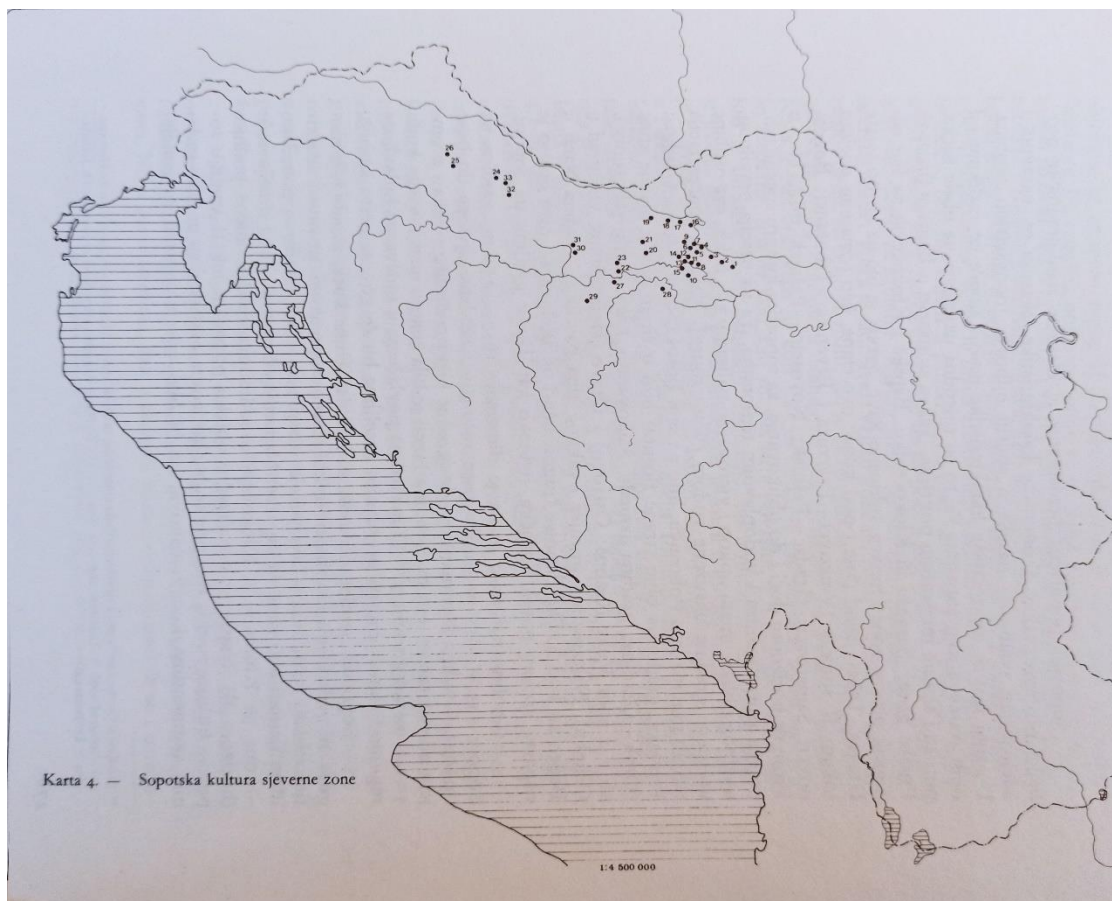
Centar sopotske kulture predstavljala je desna obala Dunava, što je okvirno bila i istočna granica prostiranja kulture. Na zapadu, kultura se prostire sve do Požeške kotline, odnosno rijeke Orljave, no ta je granica mjesto miješanja sopotske i korenovske kulture. Isprva su sjevernu i južnu granicu predstavljale rijeke Drava i Sava, no ekspanzijom u kasnijim fazama, kultura se širi i na teritorij današnje Mađarske i Bosne.⁷⁶

⁷³ Isto, 304-307.

⁷⁴ DIMITRIJEVIĆ 1979a, 262.

⁷⁵ Isto, 262.- 266.

⁷⁶ Isto, 266-267.

Slika 23. Rasprostranjenost sopotske kulture prema S. Dimitrijeviću⁷⁷

Prvu kronologiju sopotske kulture objavio je V. Miložić dijeljenjem u 4 stupnja označena rimskim brojevima (I-IV) te sinkroniziranjem s vinčanskom kronologijom. S. Dimitrijević kronologiju postavlja u 3 faze (I-III), dijeljenjem prve faze u dvije podfaze (I-A i I-B). Ovaj je sustav također u korelaciji s vinčanskom kronologijom, što je najlakše predočiti sljedećim prikazom:

Stupanj I-A	Rana faza sopotske kulture	Vinča B-1 i B-2
Stupanj I-B		
Stupanj II	Srednja faza sopotske kulture	Vinča C
Stupanj III	Kasna faza sopotske kulture	Vinča D-1 i D-2

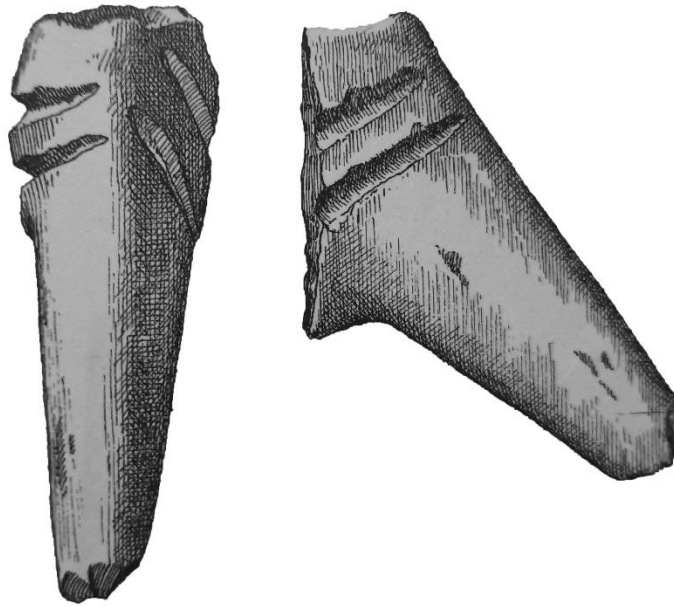
⁷⁷ DIMITRIJEVIĆ 1979a, 269.

Kao i kod ostalih neolitičkih kultura, i kod sopotske kulture glavni nositelj privrede bila je zemljoradnja. Stoga i ova kulturna skupina svoja naselja gradi birajući lokacije po istom principu kao i prethodna - starčevačka. Naselja ranije faze nemaju razlike od klasičnih starčevačkih naselja, dok se sukladno evoluciji kulture naselja mijenjaju. Tijekom drugog stupnja, uz ovakva naselja, sopotska kultura izgrađuje specifična naselja u močvarnim područjima koja imaju karakteristike *Wasserburga*. To su naselja pravilnog, ovalnog oblika, okružena preprekama u vidu palisada, opkopa i/ili vodenog toka. Najveći broj ovakvih gradina otkriven je u široj okolici Vinkovaca, uz rijeku Bosut, ali i uz rijeku Vuku. Naselja su obično sadržavala nadzemne objekte, građene od drveta, prostranije od starčevačkih zemunica, krovom na dvije vode podržanog velikim brojem stupova. Veća naselja obično su bila dugo u uporabi, čime su stvoreni tellovi, no nerijetko se u njihovoj neposrednoj blizini nalazilo još jednoslojnih naselja. Za vrijeme stupnja II, dolazi do promjene na području istočne Slavonije te se sopotska populacija seli iz neutvrđenih naselja, smještenih na prostranim obalama, u utvrđene gradine u močvarnim područjima. Većina naselja stupnja III upravo su gradine, dok na području zapadne Slavonije sopotska kultura nastavlja živjeti u tradicionalnim naseljima.⁷⁸

Obzirom da sopotska kultura nastaje na starčevačkom supstratu, uz utjecaj vinčanske kulture, ona je prva kultura-nositelj crnopolirane keramike na ovom prostoru. Već je najranija faza sopotske kulture proizvodila redukcijski pečenu keramiku, stoga S. Dimitrijević smatra da je između kraja starčevačkog i početka sopotskog perioda postojao određeni razvojni period u kojemu se formirala sopotska kultura kakvu kakva se danas poznaje. Keramika prvotne faze sopotske kulture može se podijeliti na tri vrste, ovisno o načinu izrade, a to su: grubo, prijelazno i fino posuđe. Grubo posuđe izrađeno je od nepročišćene gline, gotovo nemarno oblikovano, bez ukrasa ili vrlo slabo ukrašeni, nepravilno redukcijski pečeno te je stoga pretežno sive boje, a ostaci su uglavnom vrlo fregmentirani što otežava rekonstrukciju. Finije posuđe, naprotiv, ukazuje na visoki stupanj keramičke proizvodnje – izrađeno je od izrazito pročišćene gline, s vrlo malim postotkom primjesa, pažljivo redukcijski pečeno, što za posljedicu ima vrlo tamnu boju te je prekriveno sjajnom crnom poliranom prevlakom. Prijelazno posuđe sadrži karakteristike obje prethodno navedene grupe – tipološki spada u finu keramiku, no presjek odgovara onom slabije keramike. U ovakvo posuđe spadaju uglavnom posude s više nogu, što su uglavnom žrtvenici. Primjer je jedna noga koja je najvjerojatnije pripadala žrtveniku, a ukrašena je takozvanim rovašenjem. To ju odlikuje finijom kategorijom posuđa..⁷⁹

⁷⁸ DIMITRIJEVIĆ 1979a, 270-273.

⁷⁹ DIMITRIJEVIĆ 1979a, 273.-285.

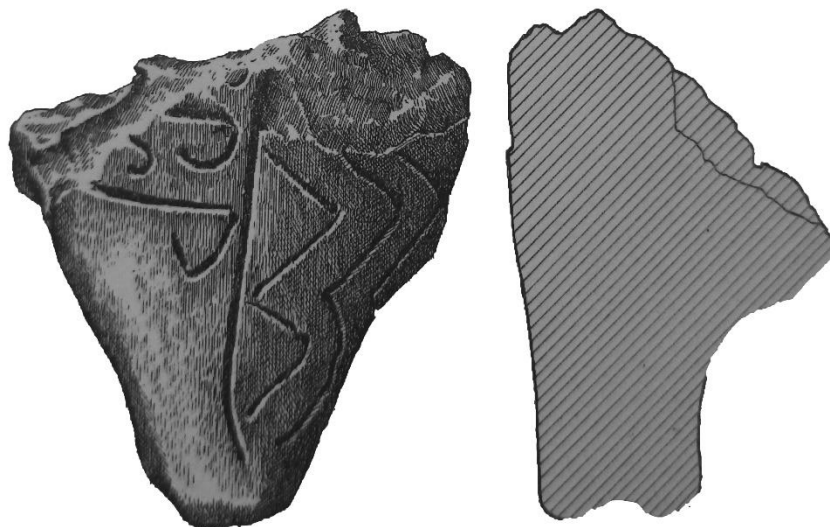

Slika 24. Noga posude koja pripada prijelaznom tipu posuđa, lokalitet Klokočevik, Klinovac.⁸⁰

Nažalost, žrtvenici sopotske kulture nisu pronađeni u cijelosti, niti dovoljno očuvani da bi se izvršila rekonstrukcija. Sudeći po sve manjem broju ovakvih nalaza tijekom evolucije ove kulture, S. Dimitrijević smatra da su žrtvenici izašli iz uporabe ili da su vrlo rijetko korišteni u kasnoj fazi. Ostaci žrtvenika ranijih faza pokazuju ukrašavanja prvotno prema starčevačkim standardima (nalaz jedne noge žrtvenika pronađene u Klokočeviku, slika 24), a tijekom II stupnja dolazi do lokalne verzije vinčanskog načina ukrašavanja (nalaz keramičke noge iz Bapske, slika 25).⁸¹

⁸⁰ BENAC 1979, 795.

⁸¹ DIMITRIJEVIĆ 1979a, 273.-285.

Slika 25. Ostatak noge sopotskog žrtvenika, Bapska⁸²

Zanimljiv je i nalaz s lokaliteta Gorjani-Kremenjača (Slika 26.). Keramička posuda, redukcijski pečena, ukrašena je kombinacijom uboda i ureza, tehnikom karakterističnom, kako za vinčansku, tako i za sopotsku kulturu (II i III stupanj). Iako autori rada nalaz nazivaju ukrašenim predmetom, ne želeći sigurno tvrditi da se radi o žrtveniku, takvo razmišljanje ne bi bilo sasvim nelogično.

Slika 26. Ukrašeni predmet, Gorjani, Kremenjača.⁸³

⁸² BENAC 1979, 801.

⁸³ ŠOŠIĆ KLINDŽIĆ 2019, 60.

Sam rad ne obiluje detaljnim podacima o nalazu, no iz priložene slike mogu se uočiti neke značajke žrtvenika kao što su četverokutni oblik, protome, naglašen rub postolja i bogati ukrasi koji se prostiru po cijeloj vanjskoj strani predmeta. Vidljivo da je predmet bio postavljen na četiri noge (uzimajući u obzir konstituciju predmeta i skladnost, noge su vrlo vjerojatno bile manjih dimenzija te, sudeći prema podnožju sačuvanog predmeta, moguće je da su tvorile blagi luk). Ovakav predmet mogao bi biti sopotska varijanta žrtvenog stolića ili žrtvenika tipa 3 prema klasifikaciji K. Minichreiter.

Sopotska kultura u svojoj osnovi zadržava jednaki stil i način izrade keramičkih predmeta kroz cijeli svoj vijek. Glavna obilježja takve keramike su jednostavnost i praktičnost što je karakteristika posljednje faze starčevačke kulture uz dodatak redukcijskog pečenja i crnopolirane keramike. Nažalost, ostataka žrtvenika ima premalo za detaljne opise. No, i iz toga se može izvući poneki zaključak ili barem postaviti nova pitanja. Takve zaključke i pitanja ostavljena su za poglavlje o kontinuitetu koje slijedi nakon prikaza kultura.

2.4. Badenska kulturna skupina

Badenska kultura, nazvana prema lokalitetu Baden u blizini Beča, prva je eneolitska kultura na prostoru istočne Slavonije. Iako porijeklo ove kulture nije sa sigurnošću utvrđeno i iako je sama kultura bila relativno kratkog trajanja, nesumnjivo je da je njen dolazak na ove prostore donio određene promjene koje su bitno utjecale na buduće kulture, prvenstveno vučedolsku.

Nekoliko je teorija o porijeklu badenske kulturne skupine. Četiri najzastupljenije su one o nordijskom, autohtonom, jugoistočnom (anatolskom) i istočnostepskom porijeklu. Ove teorije nisu predmet ovog rada, stoga se neće previše ulaziti sama tumačenja, nego ćem se samo iznijeti činjenice koje su iste neovisno o teoriji o porijeklu. Prvo, na ovom području nema lokaliteta ni ostataka koji bi upućivali na razvoj badenske kulture od samih početaka. Drugo, neosporno je da badenska kultura dolazi na izmaku sopotske i vinčanske kulture – stratigrafski podaci lokaliteta Sarvaš-Vlastelinski Brijeg i Bapska-Gradac ukazuju na badenske slojeve odmah nakon slojeva navedenih kultura.⁸⁴

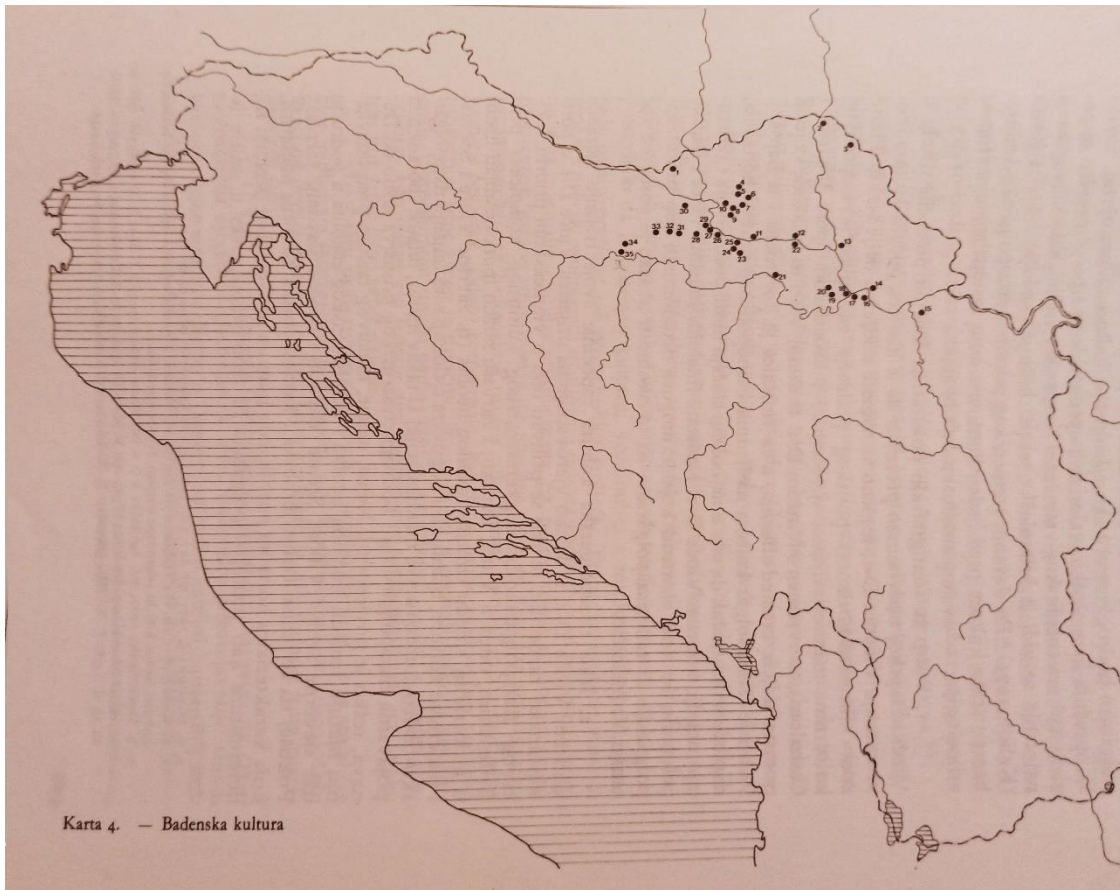
Prve zaključke o badenskoj kulturi donosi V. Milošević na temelju istraživanja lokaliteta Sarvaša, Bapske i Vinče. Prema njemu, badenska kultura nastupa nakon vinčanske te je ona prva "punokrvna" eneolitička kultura na ovom prostoru. S. Dimitrijević je naprotiv smatrao da je badenska kultura ranoenolitička skupina koja predstavlja prijelaz iz neolitik u enolitik. Prema dosadašnjim nalazima, ova kulturna skupina nije začetnica eneolitika, no njenom pojavom dolazi do promjena u društvu i gospodarstvu populacije istočne Hrvatske. Osim navedenih autora, badenskom kulturom bavili su se i J. Balen, Z. Marković uz strane autore, prvenstveno mađarske i austrijske.⁸⁵

Istočna Hrvatska i sjeverozapadna Srbija predstavljale su južni teritorij sveukupne rasprostranjenosti badenske kulture. Na zapadu, granicu je činio prostor današnje Austrije, na sjeveru prostor južne Poljske, a na istoku je kultura obuhvaćala današnju južnu Slovačku i Mađarsku.⁸⁶

⁸⁴ BALEN 2019, 65-68.

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ Isto, 65.

Slika 27. Rasprostranjenost badenske kulture prema S. Dimitrijeviću.⁸⁷

Postoji nekoliko periodizacija badenske kulture koje se uglavnom sastoje od rane, srednje (klasične) i kasne faze. Periodizaciju za područje kojim se bavi ovaj rad izveo je S. Dimitrijević na temelju istraživanja Vučedola, a sastoji se od tri faze – A (rana ili pretklasična faza), B (rana klasična faza) i C (kasna klasična faza) te dodatna D faza (postklasična ili horizont raspada) koja nije zastupljena na ovim prostorima. Navedena periodizacija je sinkronizirana onoj koju je predložio češki arheolog J. Neustupny, a koja se sastoji od pet faza (A-E).⁸⁸ Dimitrijevićeva periodizacija u svaku fazu dodaje po nekoliko stupnjeva čime modificira Neustupnyev model. Prema tome, prva (A) faza sadrži dva stupnja koji su istovjetni s prve dvije faze prema Neustupnyu, druga faza (B) nema istovjetnosti s Neustupnyevim modelom, dok treća (C) faza obuhvaća ostale faze Neustupnyevog modela u regionalnim inačicama. Ovu sinkronizaciju najbolje je prikazati tablicom:⁸⁹

⁸⁷ DIMITRIJEVIĆ 1979b, 186.

⁸⁸ BALEN 2019, 67.

⁸⁹ BALEN 2019, 66-67, i DIMITRIJEVIĆ 1979b, 191-195; tablica je nastala analiziranjem podataka iz ove dvije jedinice literature

Periodizacija prema Dimitrijeviću		Periodizacija prema Neustupnyu	Lokaliteti na području RH
A Rana ili predklasična faza	A-1 stupanj	Boleráz faza	Nema
	A-2 stupanj	Fonyód faza	Vučedol – Gradac, Bapska
B Ranoklasična faza	B-1	Nema	Vučedol – Gradac, Vinkovci,
	B-2	Nema	Vučedol - Gradac
C Kasnoklasična faza	/	Uny faza	Vučedol – Gradac, Beli Manastir
		Ossarn faza	

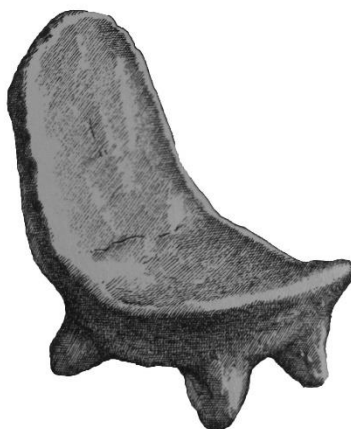
Kriteriji za izbor mjesta za naseljavanje i kod badenske kulture ostaju gotovo nepromijenjeni – naselja su uz veće rijeke, na plodnom tlu i u blizini šuma. Često su to već otprije naseljevana mjesta (tip tell), no nisu rijetkost ni nova naselja koja se i dalje grade relativno blizu jedna drugima. Naselja su uglavnom jednoslojna, no tellovi poput Vučedola, koji su dugotrajnije nasljeni u nekoliko horizonata, govore o svojevrsnim metropolama badenske kulture. Nasebinski objekti su i dalje nadzemni (uz poneko korištenje zemunica), tvrdog utabanog poda, zidova od pruća obljepljenog ilovačom, a pronađene su i jame koje su služile kao spremišta, jame nastale vađenjem gline ili ilovače koje su prenamijenjene u otpadne jame te radne jame s ostacima keramike. Lokalitet Saloš kraj Donje Vrbe prikazuje organizaciju samog naselja koje se dijeli u tri dijela – stambeni, metalurški i prostor za uzgoj stoke. U metalurškom dijelu naselja pronađene su peći za lijevanje metala, radne zemunice i kalupi za lijevanje.⁹⁰

Na cijelom teritoriju prostiranja, badenska kultura prakticira biritualan način ukopa – izmjenjuju se inceneracija (uz poneki primjer kremiranja) i inhumacija. U ranijoj fazi češći su paljevinski ukopi, dok u klasičnoj prevladava inhumacija. Na prostoru današnje Hrvatske nisu pronađeni inceneracijski ukopi što se može tumačiti na više načina – ili su takvi grobovi postojali, ali su zbog plitkog ukopa s vrlo malo ostataka uništeni, ili badenska kultura nastavlja kontinuitet inhumacije ranijih kultura ovog područja. Ukopi su uglavnom vršeni u nekropolama

⁹⁰ BALEN 2019, 70-74.

(nažalost, nisu nađeni primjeri na području RH) te ponekad unutar naselja. Prilozi su česti, ukopi su ponekad dvojni ili parcijalni, a primjećuje se nova praksa posipanja pokojnika kućnim lijepom. Kosturi su položeni na prsa, leđa ili bok u zgrčenom položaju često u orijentaciji sa stranama svijeta. Uz ljudske ostatke, pronađeni su ukopi životinja – samostalni ili s ljudskim ostacima. Najčešće se radi o govedu te nešto rjeđe o svinji.⁹¹

Što se tiče keramike kao najčešće i najbrojnije materijalne ostavštine, badensku kulturu karakterizira još viša kvaliteta crnopolirane keramike. Također, uz klasično posuđe karakteristične su i tzv. *Fischbutte* – posude izduljenog vretenastog oblika. U kasnijim periodima ove kulturne skupine karakteristične su i posude s pregradom. Ostale keramičke tvorevine rijedak su nalaz na lokalitetima badenske kulture, stoga nema predodžbe jesu li se i ako jesu, u kojoj mjeri koristili žrtvenici.⁹² Zanimljiv je jedan model "naslonjača ili fotelje" kako ga naziva Dimitrijević pronađen Vučedolu (A-2 horizont), a koji bi svojim izgledom mogao predstavljati neki oblik žrtvenika ili ritona.⁹³

Slika 28. Badenski model naslonjača prema S. Dimitrijeviću, Vučedol.⁹⁴

Privreda badenske kulture sastojala se uglavnom od stočarstva i poljodjelstva. Za razliku od prijašnjih kultura, badenska razvija stočarstvo što je vidljivo iz životinjskih ostataka – kosti životinja pokazuju veći broj ženki i veću prosječnu dob životinja što sugerira na selekcijski uzgoj i korištenje sekundarnih životinjskih proizvoda. Što se tiče vrsta, prednjači porodica

⁹¹ BALEN 2019, 74.-76.

⁹² Isto, 76-80.

⁹³ DIMITRIJEVIĆ 1979b, 218-219.

⁹⁴ BENAC 1979, 546.

bovida (krave, goveda i sl.), zatim svinje, a u manjoj mjeri ovce i koze. Uz navedeno, u prehrani su česte ribe i školjkaši.⁹⁵

Zaključno, možemo navesti da iako badenska kultura nema mnogo ostataka žrtvenika (kao glavnog kriterija prema ovom radu) kojim bi se mogao analizirati kulturni kontinuitet, ona je i dalje važan čimbenik za ovaj rad. Naime, na temeljima badenske i kostolačke kulture nastaje vučedolska kultura - ako ne najbolji, onda u najvećoj mjeri istraženi primjer eneolitičke kulture na ovom području. Kao takva, badenska kulturna skupina jest dio kontinuiranog razvoja ovog područja u prapovijesti.

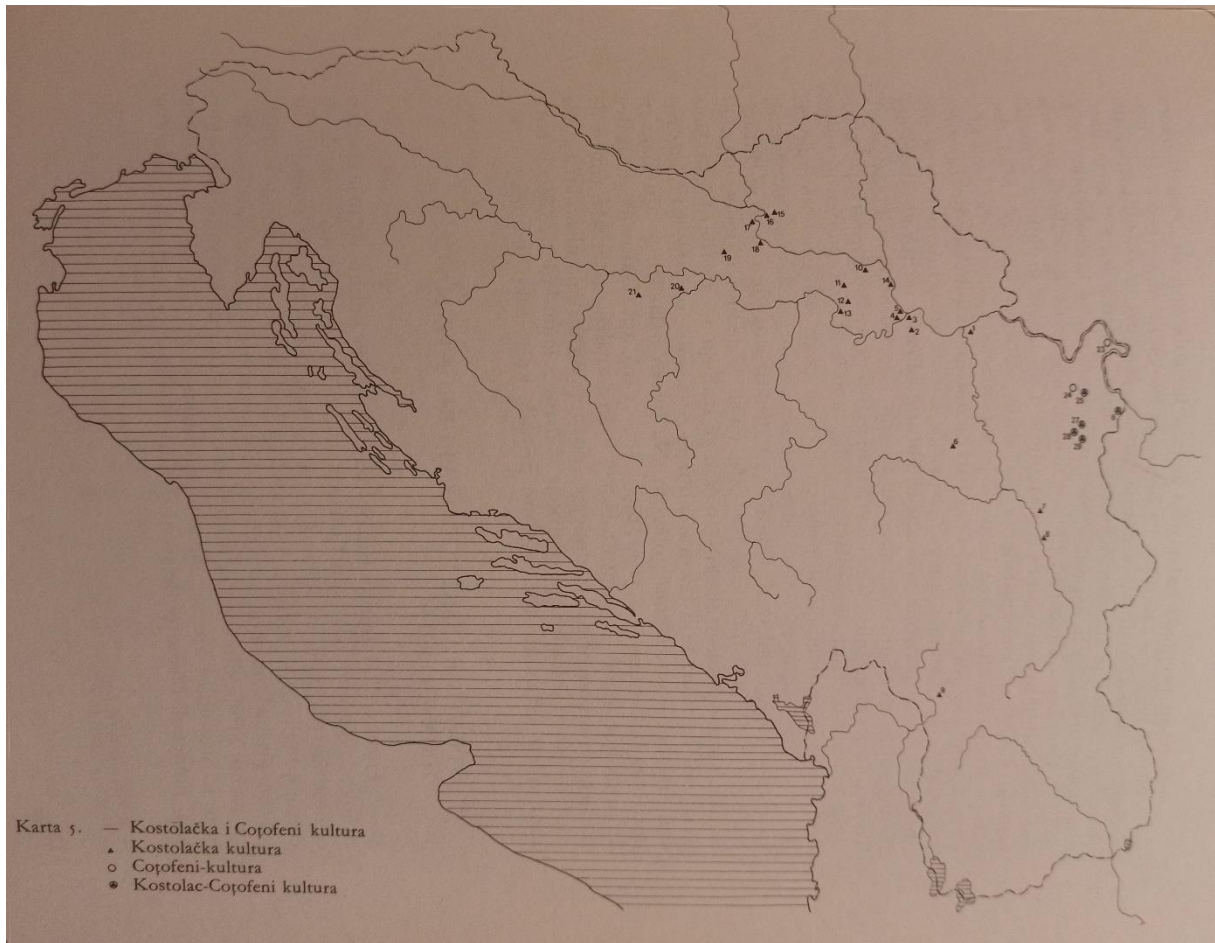
2.5. Kostolačka kulturna skupina

Kao posebna kulturna skupina, kostolačka kultura prepoznata je od strane V. Milojčića 1953. godine. Eponimno nazvana po lokalitetu Kostolac u Republici Srbiji, ova kultura predstavlja relativno kratku pojavu na našim prostorima. Zbog svoje kratkotrajnosti i relativno malenog broja materijalnih ostataka nađenim u naseljima tipa tell, koji su bili naseljeni za vrijeme drugih kultura, često je kategorizirana kao stupanj ili faza badenske i vučedolske kulture.

U svom teritorijalnom opsegu, kostolačka kultura zauzimala je prostore koji su uključivali istočnu Slavoniju na zapadu, rumunjsko Podunavlje na istoku, djelove današnje Slovačke na sjeveru te središnju Srbiju na jugu.⁹⁶ Valja napomenuti kako se rasprostranjenost mijenjala sukladno s vremenom te da je ovaj opseg samo ilustrativni prikaz s obzirom na postojanje regionalnih tipova kulture kao i miješane kulture. Također, ne smije se pretpostaviti da je cijeli ovaj prostor bio samo pod kostolačkim utjecajem s obzirom na zajednički suživot s drugim kulturama – prvenstveno badenskom i vučedolskom na internem području ovog rada.

⁹⁵ BALEN 2019, 80-81.

⁹⁶ ĐUKIĆ 2019, 87.

Slika 29. Rasprostranjenost kostolačke kulture prema N. Tasiću⁹⁷

Iako porijeklo kostolačke kulture nije jasno utvrđeno, većina autora suglasna je oko teorije o "badenizaciji" autohtonog neolitičkog stanovništva kao glavnog temelja nastanka. Iako se isprva svrstavala u badensku kulturu, ostaci naselja koje je činilo samo kostolačko stanovništvo i nova, sustavna istraživanja stratigrafskih odnosa višeslojnih naselja ukazuju na individualnost kostolačke kulture.⁹⁸ S obzirom na relativno kratko trajanje (prema apsolutnim datumima oko 500 godina⁹⁹), nije sastavljena standardna kronologija kostolačke kulture. Ukoliko je potrebno, koriste se uobičajeni pridjevi rana, razvijena i kasna kostolačka kultura ili se definira u odnosu na kulture prije ili nakon nje.¹⁰⁰

⁹⁷ TASIĆ 1979, 241.

⁹⁸ ĐUKIĆ 2019, 88-89.

⁹⁹ Isto, 89- 90.

¹⁰⁰ Isto.

Što se tiče naselja kostolačke kulture, N. Tasić navodi da je karakteristika svih naselja želja za utvrđivanjem, čime neka naselja imaju karakteristike gradina.¹⁰¹ Također, Tasić navodi tri osnovna tipa naselja :

- a. *Neka vrsta tel-naselja kraj reka, podizana na lesnim gredama*
- b. *Naselja u planinskim oblastima Bosne i Srbije, zabačena i van prirodnih komunikacija*
- c. *Naselja u pećinama*¹⁰²

Na prostoru istočne hrvatske karakterističan je prvi tip naselja, a primjer su Vučedol i Sarvaš. Kao i kod badenske kulture, uočava se niz manjih, jednoslojnih naselja koja su gravitirala većim naseljima poput prethodno navedenih. Zaposjedanje ova dva lokaliteta od strane rane vučedolske kulture smješta centar kostolačke kulture (ovog područja) preko Dunava, najvjerojatnije u Gomolavu i Vinču.¹⁰³ Stratigrafski podaci ukazuju na nadzemne objekte pravokutnog oblika s nekoliko prostorija te povremene zemunice i poluzemunice. Uz objekte su nađene i skladišne/otpadne jame te rupe potpornih stupova (nadstrešnice, ograde, tor/obor).¹⁰⁴

Nažalost, nije pronađen dovoljan broj ukopa koji bi mogli dati jasniju sliku o pogrebnim običajima kostolačke skupine. Pronađeni grobovi govore o biritualnoj praksi kremiranja i inhumacije. Kosturni ukop na lokalitetu Đakovo-Franjevac pokazuje da se pokojnika polagalo na bok, u ispruženom položaju, orijentiranog prema stranama svijeta uz pokapanje životinja (dvije svinje). Na istom lokalitetu nađeni su i parcijalni ukopi lubanja bez priloga. Osim ljudskih ukopa, pronađeni su i samostalni životinjski ukop teladi, ovaca i pasa (Vučedol).¹⁰⁵

Ostaci keramičkih predmeta odrednica su kostolačke kulture. Karakteristika ove keramike jest ukrašavanje brazdastih motiva bijelom inkrustacijom. Problematika određivanja kostolačke keramike leži u činjenici da je na pojedinim prostorima (Sarvaš) ove kulture prevladavao badenski utjecaj, što je vidljivo na ukrasima posuda koji su rađeni po badenskoj modi, ali kostolačkom tehnikom. Na drugom pak prostoru (Đakovo-Franjevac), ukrasi i sami oblici posuda dijele karakteristike s onima vučedolske skupine. Analiza keramičkih ostataka

¹⁰¹ TASIĆ 1979, 247.

¹⁰² Isto, 247.

¹⁰³ ĐUKIĆ 2019, 93.

¹⁰⁴ Isto, 93-96.

¹⁰⁵ Isto, 96-98.

pokazuje da je postojao neprekinuti kontinuitet u izradi i ukrašavanju kroz cijelo trajanje kostolačke kulture, što isključuje mogućnost stupnjevanja samo prema keramičkim ostacima.¹⁰⁶

Keramički predmeti kultne namjene su malobrojni i u prošlosti su mogli biti pripisani drugim kulturama. Tijekom trajanja badenske i kostolačke kulture, sedlasti žrtvenici javljaju se na prostoru istočne Hrvatske. Ovakav tip žrtvenika, ponekad nazivan konsekrativnim rogovima, karakterističan je za enolitske kulture i u najširu upotrebu dolazi tijekom trajanja vučedolske kulture.¹⁰⁷ Ulomak ovakvog žrtvenika pronađen je na lokalitetu Đakovo-Franjevac.

Slika 30. Ulomak sedlastog žrtvenika, Đakovo-Franjevac.¹⁰⁸

Karakteristike ovog tipa žrtvenika su rubovi izduženi poput rogova (pretpostavlja se bika), postavljeni na široke, ponekad čepaste noge. Uglavnom su ukrašeni te bez recipijenta u obliku posude. Naziv je skovao A. Evans na temelju ostataka prapovijesnih kultura grčkog područja.¹⁰⁹ Po svemu sudeći, ovaj tip žrtvenika pojavljuje se u enolitiku zajedno s naprednijim metodama stočarstva, a osim ovakvih manjih primjeraka, u nekim kulturama česti su i monumentalni primjerci žrtvenika. Više riječi o ovim žrtvenicima bit će posvećeno u sljedećim poglavljima.

¹⁰⁶ ĐUKIĆ 2019, 99.

¹⁰⁷ PASARIĆ 2012, 131.

¹⁰⁸ ĐUKIĆ 2019, 102.

¹⁰⁹ PASARIĆ 2012, 131.

Prema izvedenim istraživanjima i otkrivenim ostacima, tijekom trajanja kostolačke kulture dolazi do ponovne češće uporabe kućnih žrtvenika. Pad trenda žrtvenika tijekom sopotske kulture i sporadični nalazi tijekom badenske kulture mogu sugerirati kolebanje u kulturnim praksama, što ne bi trebalo iznenađivati s obzirom na promjene koje dolaze u ovom prijelaznom periodu krajem neolitika i početkom eneolitika.

2.6. Vučedolska kulturna skupina

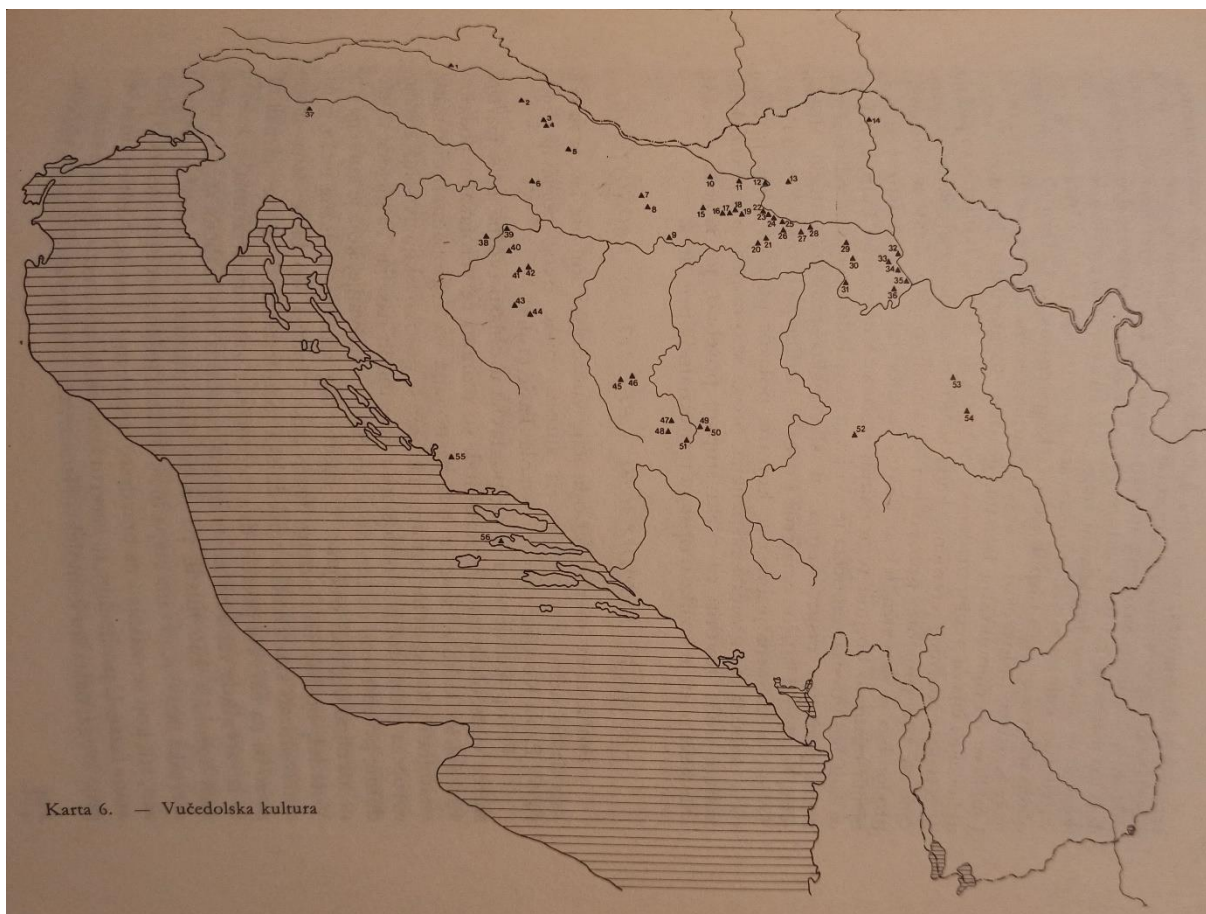
Posljednja eneolitska kultura istočne Hrvatske, vučedolska, jedna je od najistraživanijih kulturnih skupina, ne samo ovih područja, nego i Europe općenito. Njeno rasprostiranje u kasnoklasičnoj fazi nadmašuje sve prethodne kulture, a njen utjecaj bitan je faktor u stvaranju kasnobakrenih i ranobrončanih kultura ovog dijela kontinenta.

Kao i kod prethodnih kultura, nakon prvotnih pronalazaka ostataka ove kulture, potrebne su bile detaljnije analize građe da bi se utvrdila posebna kulturna pojava. Iako prvi nalazi potječu s lokaliteta Ljubljansko barje u današnjoj Sloveniji, da se radi o izdvojenoj kulturi utvrdilo se tek nakon istraživanja ostataka s lokaliteta Vučedol kraj Vukovara. Naziv *vučedolska* prvi je uveo Oswald Menghin 1931. godine. S pojavom djela *Die Burg Vučedol* (1945.), autora Richarda Rudolfa Schmidta, ovaj naziv ulazi u široku uporabu. Iako se Vučedol istraživao i ranije, tek Schmidtova iskopavanja otkrivaju jasniju sliku o ovoj kulturi. Osim navedenog, Schmidt je 1942. započeo i iskopavanja na Sarvašu. Nakon 2. svjetskog rata, dolazi do novih otkrića ove, već definirane, kulture te se počinje uočavati njen doseg.¹¹⁰

U svojoj najranijoj (i najmanje poznatoj) fazi, vučedolska kultura prostire se međurječjem Save, Drave i Dunava od Požeške kotline na zapadu do Zemuna na istoku. U svojoj kasnoklasičnoj fazi, ova skupina širi se do praške regije u Češkoj na sjeveru, južnih Karpata na istoku, današnje Slovenije i Austrije na istoku te južne Srbije na jugu.¹¹¹

¹¹⁰ MILOGLAV 2019, 113-115.

¹¹¹ DIMITRIJEVIĆ 1979b, 274.

Slika 31. Rasprostranjenost vučedolske kulture prema S. Dimitrijeviću¹¹²

Kronologija vučedolske kulture za istočnu Hrvatsku izvedena je iz stratigrafije samog lokaliteta Vučedol iz razloga što sadrži horizonte kulture od najranije pa sve do kasne faze. Iako postoji nekoliko kronologija, najčešće je u upotrebi ona S. Dimitrijevića. Ovaj autor kulturu dijeli na tri faze (rana ili pretklasična faza, klasična i kasna faza) koje sveukupno sadrže četiri stupnja (A, B-1, B-2, C):

- Rana ili pretklasična faza (stupanj A) – početna faza vučedolske kulture koja se nalazi pod snažnim kostolačkim utjecajem
- Ranoklasična ili zrela faza (stupanj B-1) – faza naselja na Vučedolu, vrhunac vučedolskog stila keramike i megaronskih objekata
- Kasnoklasična faza (stupanj B-2) – početak vučedolske ekspanzije

¹¹² DIMITRIJEVIĆ 1979b, 273.

- Kasna faza (stupanj C) – faza koju karakterizira najveća rasprostranjenost ali i stvaranje regionalnih tipova kulture čemu je uzrok destabilizacija klasične vučedolske kulture na periferiji¹¹³

U odnosu na druge kulture, vučedolska kultura dolazi nakon badenske kulture a na nekim mjestima istodobna je s kostolačkom kulturom, dok negdje dolazi nakon nje.

Nasebinske navike vučedolske kulture karakterizira nekoliko čimbenika:

- Naselja na prapornim terasama rijeka i gradinska naselja predstavljaju dva glavna tipa naselja
- Glavni kriteriji u odabiru naselja su blizina vodotoka i mogućnost fortifikacije
- Često su zaposjedana naselja ranijih kultura – jednostavna su za uređivanje i fortifikaciju¹¹⁴

Stambeni objekti unutar naselja i dalje su standarni nadzemni s pratećim jamama skladišno/otpadne namjene. No, ono što ističe vučedolsku gradnju su megaroni – građene na platou Gradac (kao jedini objekt). Ove građevine pravokutnog oblika sadržavale su dvije prostorije i bočni trijem, a unutar i van objekta pronađene su talioničke peći. Pronađeni su ostaci dva objekta građena na istom mjestu sličnih dimenzija – Schmidt određuje stariji objekt kao *Megaron lijevača bakra*. Izdvojenost objekta od ostatka naselja, njegova veličina i ukop jelena uz sam objekt daju za pretpostaviti da se radi o sakralnom objektu.¹¹⁵

Tijekom trajanja vučedolske kulture dolazi do znakovitih promjena u društvenom životu. Vrlo dobra istraženost ove kulture nudi nam ostavštinu koja sugerira razvijenu društvenu hijerarhiju i stvaranje elita. Ina Miloglav izdvaja četiri faktora koji pokazuju početke društvenog raslojavanja:

1. Vučedol predstavlja najveće naselje ove kulture prema broju stambenih objekata (metropola),
2. Postojanje Gradeca kao posebnog, metalurškog megarona što sugerira na postojanje određene metalurške elite koja je mogla imati i kultnu funkciju,
3. Sahranjivanje takve elite na istom platou s velikim brojem priloga,

¹¹³ DIMITRIJEVIĆ 1979b, 278.

¹¹⁴ Isto, 280-284.

¹¹⁵ Isto, 280-284.

4. Postojanje luksuznog posuđa – postojanje posebnih majstora koji su proizvodili keramiku za posebne namjene (kultno i/ili svečano posuđe)¹¹⁶

Jedan od razloga društvenog raslojavanja jest i akumuliranje bogatstava. Stočarstvo kao dominantnija privredna grana omogućavala je brže stvaranje viškova, što posljedično omogućuje aktivnije trgovinske procese. Poljoprivreda je i dalje važan dio života u eneolitku, a zamjena ljudske snage životinjskom u obradi zemlje povećava proizvodne kapacitete.¹¹⁷ Ovi faktori dovode do populacijskog rasta, što je još jedan od čimbenika raslojavanja.

Vučedolska kultura, kao i badenska i kostolačka, prakticira biritualne ukope iako su češći nalazi inhumacijskih ukopa. Jedan od najpoznatijih grobova je onaj nazvan „grobница bračnog para“ koju je otkrio Schmidt 1938. godine, ispred mlađeg megarona na platou Gradec. Radi se o kosturnom ukopu muškarca i žene, zgrčenih tijela s neuobičajeno velikim brojem priloga. Nekropole van naselja nisu pronađene, dok su ukopi unutar naselja sporadični što može sugerirati o povlaštenom statusu osoba koje su tako pokopane. Zanimljiv je i nalaz jednog muškog i sedam ženskih kostura ukopanih na položaju Vinograd Streim. Jedan ženski kostur pripadao je djetetu te je to jedini kostur bez udubljenog ožiljka koji je očito predstavljao posljedicu nekakvog rituala inicijacije odraslosti.¹¹⁸

Još jedan od čimbenika procvata vučedolske kulture jest metalurgija. Ona se u vučedolsko vrijeme organizira u nekoliko segmenata potrebnih za što optimalniju proizvodnju. Stoga se mogu prepoznati specijalizirana zanimanja poput rudara, ljevača, kovača i trgovaca. Osim ove organiziranosti, vučedolci počinju koristiti dvodijelne kalupe čime započinje serijska proizvodnja bakrenih predmeta. Zanimljivo je da nema ostataka bakrenog nakita, već je pronađeno isključivo oruđe i oružje. Najočitiiji zaključak predstavlja nedovoljna zaliha bakra kojem je zajednica imala pristup, što je također i najvjerojatniji razlog tolike ekspanzije vučedolske kulture.¹¹⁹

Keramički ostaci ukazuju na poseban vučedolski stil koji je zapravo nastao integracijom stilova prethodnih kultura, čime je stvoren novi stil koji izdvaja ovu kulturu. Kao što je već navedeno, vučedolska kultura ima organiziranu keramičku produkciju – ponuda prati potražnju. Stoga specijalizirani lončari pokrivaju izradu keramike od jednostavne za svakodnevnu uporabu, do luksuzne keramike za svečane i kultne prigode. Kao u metalurgiji i u lončarstvu,

¹¹⁶ MILOGLAV 2019, 124.

¹¹⁷ Isto, 124-128.

¹¹⁸ Isto, 131.

¹¹⁹ Isto, 134-135.

dolazi do podjele rada. Specijalizirani lončari razvijaju posebne tehnike proizvodnje keramike kako bi proizvodi što bolje služili svrsi – koriste se različite vrste gline i primjesa, tehnike izrade i termičke obrade.¹²⁰

Među bogatom keramičkom produkcijom česti su i predmeti posebne namjene. Posuda u obliku ptice (poznata kao Vučedolska glubica/jarebica) najpoznatiji je artefakt ove kulture. Nekoliko je teorija o njenoj namjeni, a najzastupljenija je ona da je posuda služila za čuvanje ili ispijanje tekućine u ritualne svrhe. Uz pticu, na lokalitetu Gradec pronađena je i figura jelena s recipijentom umjesto glave – uzme li se u obzir ukop jelena na istom lokalitetu i činjenica da je lov jelena bio važan dio kulture vučedolaca, ritualna namjena ove figure je neosporiva. Što se tiče samih žrtvenika, tijekom vučedolske kulture prevladavaju sedlasti žrtvenici (kakvi se mogu naći tijekom kostolačke kulture) te žrtveni stolići. Žrtveni stolići karakteristični su za stupnjeve B-1 i B-2, dok sedlasti žrtvenici prevladavaju od početnog (A) stupnja do B-2 stupnja.¹²¹

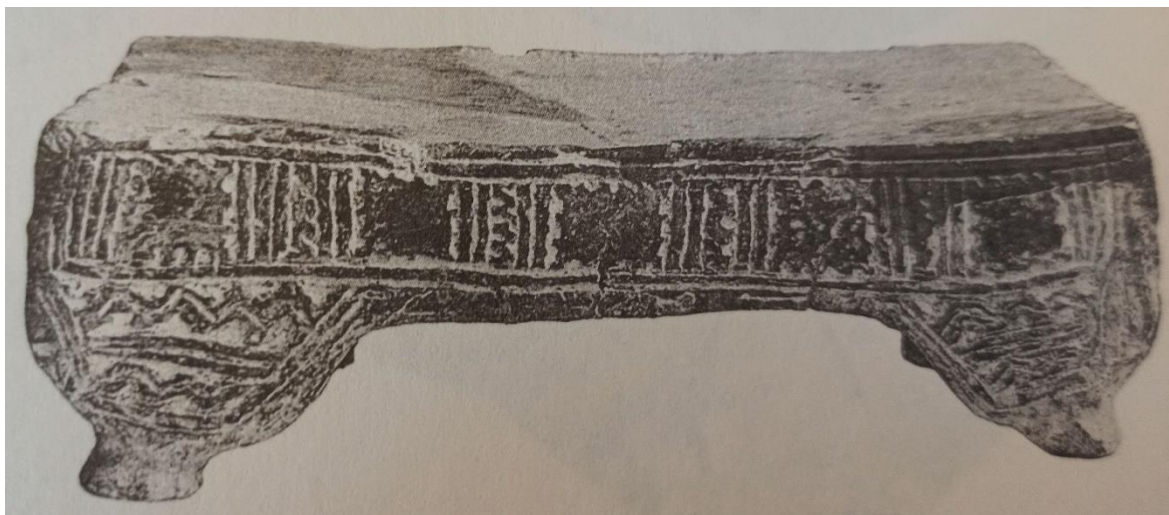

Slika 32. Sedlasti tip žrtvenika, Sarvaš.¹²²

¹²⁰ MILOGLAV 2019, 136-140.

¹²¹ DIMITRIJEVIĆ 1979b, 286-295.

¹²² BENAC 1979b, 568.

Slika 33. žrtveni stolić vučedolskog tipa, Gradac, Vučedol.¹²³

Kostolački i vučedolski žrtvenici jedini su primjeri takvih predmeta u istočnoj Hrvatskoj tijekom eneolitika. Za sada su poznata 3 tipa žrtvenika. Sedlasti žrtvenik ili konsekrativni rogovi najčešći su oblik tijekom obje kulture, a postoji nekoliko inačica takvog žrtvenika. Na ovom području najzastupljenija su dva – prvi, lakši oblik, tankih stijenki, bogato ukrašen, pravokutnih završetaka (poput onog pronađenog na Sarvašu) (slika 32). Ovakav tip potječe još iz kostolačke kulture i zastupljen je tijekom prva tri stupnja vučedolske kulture. Drugi, masivniji oblik nema ukrase, izrađen je jednostavnijim tehnikama i svojim oblikom više slični rogovima bovida (slika 34). Pretpostavlja se da su ovakvi žrtvenici egejskog porijekla budući da odgovaraju klasičnom kretsko-mikenskom žrtveniku. Međutim, ovakav tip također može predstavljati samo lik bovida (bika), odnosno njegovu umanjenu statičnu simboliku. Simbolika bika jaka je i u andolskom području tijekom prapovijesti te ovo može biti pretpostavljeno matično područje ovakvih žrtvenika.¹²⁴

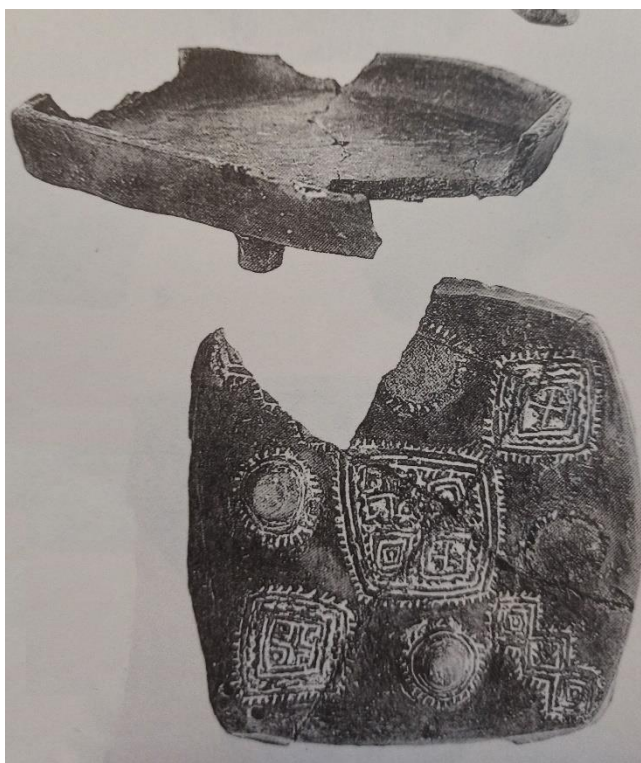
¹²³ BENAC 1979b, 568

¹²⁴ TASIĆ i dr. 1979, 448-450.

Slika 34. Masivniji tip sedlastog žrtvenika, Vučedol.¹²⁵

Žrtveni ili oltarni stolići (slika 33.) vučedolske kulture nisu jasno definirani kao kulturni predmeti budući da su oni u svojoj osnovi ukrašeni pladnjevi na četiri noge. Moguće je povući paralelu između žrtvenih stolića starčevačke kulture no o tome ćemo detaljnije u sljedećem poglavlju.¹²⁶

Slika 35. Žrtvenik ili posuda na četiri noge, Vinkovci¹²⁷

¹²⁵ PASARIĆ 2012, 133.

¹²⁶ TASIĆ i dr. 1979, 450.

¹²⁷ BENAC 1979, 568.

Treći tip žrtvenika (Slika 35.) predstavlja plitka posuda na četiri čepaste noge, bogato ukrašena, uzdignutog ruba recipijenta, pronađena u Vinkovcima.¹²⁸ Međutim, zbog nedostatka više nalaza, treba biti oprezan u klasificiranju ove posude kao ritualne. Naime, enolitske kulture istočne Hrvatske ne koriste često ovakve tipove žrtvenika. Najčešći su žrtvenici bez recipijenta u obliku posude (sedlasti žrtvenici i žrtveni stolići), dok se za čuvanje i ispijanje tekućine koriste zoomorfne posude („golubica“ i figura jelena s posudom umjesto glave). Stoga treba biti oprezan u davanju pridjeva „kultni“ kod ovakvih predmeta.

Sumirano, vučedolska kultura predstavlja vrhunac eneolitika u punom njegovom sastavu. Također, ova kultura predstavlja posljednju enolitsku kulturu ovog područja. Kao što je rečeno u poglavlju o eneolitiku općenito, korjenite promjene društvenog, gospodarskog i duhovnog života nastupaju zajedno s novim tehnološkim procesima. Zahvaljujući vrlo dobroj istraženosti, ostaci vučedolske kulture u dovoljnoj mjeri prikazuju tijek i smjer ovih promjena koje postupno uvode u novo doba – brončano.

¹²⁸ TASIĆ i dr, 1979, 448-450.

3. Pitanje kulturnog kontinuiteta

Kontinuitet u svojoj definiciji označava „*produljivanje bez prekida u prostoru, vremenu, zbivanju ili smislenom pokretu*“.¹²⁹ Kulturni kontinuitet u smislu našeg rada odnosi se na produljivanje tradicija određenih kultura na istom prostoru (istočna Hrvatska), u određenom vremenskom periodu i zbivanju (neolitik i eneolitik). Tijekom ovog vremena, na ovom području postoji određeni kontinuitet uporabe žrtvenika uz naizgled određene prekide. Dakako, ne može se govoriti o kontinuitetu ako postoje prekidi, no nedostatak materijalnih ostataka ne mora nužno označavati nepostojanje istih, pogotovo kada se radi o relativno kratkom periodu navodnog prekida. Uzimajući u obzir postojanje kontinuiteta naseljavanja, privrede, keramografije i pogrebnih običaja, nije nemoguće postojanje kulturnog kontinuiteta kroz ovaj period u smislu nematerijalnih tradicija poput, primjerice, jezika.

No, s obzirom na nedostatak žrtvenika tijekom ranog eneolitika, čime dolazi do određenog hiatusa, prikazat će se dva kontinuiteta – neolitički i eneolitički.

3.1. Upotreba žrtvenika kao primjer kulturnog kontinuiteta neolitika

Kao što je prikazano u prvom poglavlju o kulturnim skupinama, starčevačka skupina nosioc je kulture mlađeg kamenog doba na ovim prostorima. Da je ova skupina nositelj nove kultne i kulturne prakse pokazuju korjenite promjene u odnosu na prethodne, mezolitičke zajednice. Već je navedeno da starčevačka kultura nije autohtona na ovim prostorima. Stoga se može zaključiti sljedeće: starčevačka kultura poznaje naprednije poljodjelstvo, stočarstvo, arhitekturu, keramiku i tehnike izrade oruđa i oružja, čime poboljšava svoj životni standard što uvijek za posljedicu ima populacijski rast. S obzirom da ne postoji dovoljno podataka o životu mezolitičkih skupina na prostoru istočne Hrvatske prije dolaska starčevačkih zajednica, a životne navike ove zajednice na ovom prostoru ne razlikuju se u velikoj mjeri od navika na autohtonom prostoru, starčevačku kulturu može se postaviti kao donositelja kulturnih tradicija koje će se odraziti kroz neolitik.

¹²⁹ Enciklopedia.

Sudeći prema nalazima, starčevačka kultura donosi kultne prakse koje zahtijevaju manje, lako prijenosne žrtvenike, koji se nalaze u gotovo svakoj kući (primjer je lokalitet Galovo). Prvi, rudimentalni oblik (žrtveni stolić) predstavlja postolje u koje se mogla umetnuti posuda. Ovaj oblik može sugerirati da je posuda bila potrošni materijal koji se često lomio (možda tijekom prinosa žrtve) ili da se sama posuda često premještala. Potonja pretpostavka ide u prilog teoriji o posebnom, vanjskom mjestu ritualnih radnji s kojeg se dio žrtve unosio u kućanstvo. Kasniji tipovi žrtvenika spajaju i stiliziraju postolje i recipijent, što sugerira promijenjen odnos prema samim žrtvenicima, ili se žrtvenici proizvode prema novijim tehnikama izrade keramike. Nakon ove promjene, žrtvenici u suštini ne mijenjaju osnovna obilježja (četiri noge, pravokutni ili kružni recipijent, protome), već samo stil ukrašavanja i detalja što može sugerirati određenu stabilnost kulturnih praksi. Ovaj klasični oblik zadržat će se tijekom sopotske i vinčanske kulture u ponešto izmijenjenom obliku. Već su navedene neke pretpostavke o funkciji i načinu uporabe žrtvenika, će samo biti spomenute. Budući da se radi o prvenstveno poljodjelskim zajednicama, pretpostavka je da se u žrtvenike prinosi simbolična žrtva u obliku prvih plodova. Ovakve zajednice ovise o zemlji i vremenskim prilikama te je kult Božice majke česta pojava tijekom neolitika.¹³⁰

Nova promjena dolazi sa zoomorfnim žrtvenicima. Iako namjena vrlo vjerojatno ostaje ista, što se može zaključiti po veličini žrtvenika, stil i ukrašavanje sugeriraju određene promjene. Moguća promjena je napredak stočarstva čime plodnost životinja, uz plodnost zemlje i vremenske prilike, dobiva na važnosti i stavlja se u sferu nadnaravnog.

Iz prikaza kultura vidljivo je da žrtvenici, kao elementi kulturnog kontinuiteta, traju do III. stupnja sopotske kulture. Napuštanje žrtvenika kao kulturnih predmeta poklapa se sa sopotskim prelaskom u gradinska naselja i napuštanjem naselja tipa tell. Dakle, ne prekida se samo kontinuitet žrtvenika, nego i naseobinskih navika što može označavati društvene, ali i kulturne promjene koje vode u eneolitsko doba.

Vinčanska kultura predstavlja nesiguran teritorij, ovisno o teoriji nastanka. Kroz cijelo svoje postojanje, ova skupina koristi žrtvenike, no kao što je navedeno, oni dolaze u drugi plan poradi količine antropomorfnih figurica koje su nađene na vinčanskim lokalitetima. Iz ovih nalaza mogu se proizvesti brojne pretpostavke. Jesu li pripadnici vinčanske skupine bili politeisti? Postoji li mogućnost dualnih religijskih praksa? Prateći teoriju o starčevačkoj evoluciji u

¹³⁰ MINICHREITER 1992, 13-15.

vinčansku kulturu, žrtvenici predstavljaju dio kulturnog kontinuiteta.¹³¹ No, uzme li se u obzir alohtonost vinčanske skupine na starčevačkom području, pretpostavljena je asimilacija starčevačke kulture, čime bi se korištenje žrtvenika nastavilo u vrlo vjerojatno sličnoj maniri barem neko vrijeme. Privredu vinčanske skupine čini u većem dijelu poljoprivreda. Stoga se mogu pretpostaviti slični obrasci kultne prakse. No, s vinčanskom kulturom prestaje uporaba malih kućnih žrtvenika i takva prakse se ne javlja sve do kostolačke kulture. Čak se i tada radi o izmjenjenom izgledu samih žrtvenika i vrlo izgledno, izmijenjenom sustavu vjerovanja.

Stoga, vidimo postojanje kontinuiteta, no upitno je njegovo trajanje.

3.2. Upotreba žrtvenika kao primjer kulturnog kontinuiteta eneolitika

Dolazak potpuno eneolitskih skupina na ove prostore unosi promjene koje mijenjaju mnoge sfere života, a sukladno tome i dolazi do slabljenja ili potpunog prestanka nekih neolitičkih praksi. Iako kriteriji za odabir naselja ostaju isti, naselja eneolitičkog tipa razlikuju se prvenstveno po veličini i obrambenim funkcijama (fortifikacije ili prirodni zakloni). Prvenstvo u privredi polako preuzima stočarstvo, dolazi do populacijskog rasta i raslojavanja društva. Ukopi i materijalni ostaci pokazuju da je došlo do korjenitih promjena u religijskim i kulturnim praksama. Kult Božice majke smjenjuje kult bovida (bika, goveda), što se očituje u novom tipu žrtvenika – konsekrativni rogovi. Ovaj tip žrtvenika vrlo vjerojatno nije zahtijevao prinošenje žrtve, što možemo zaključiti po nedostatku recipijenta. Vrlo je vjerojatno samo svojim položajem u objektu reprezentirao nadnaravno. Priklanjanjem anadolskoj teoriji postanka badenske kulture, moguće je pratiti kontinuitet ovakvih žrtvenika od anadolskog i egejskog prostora sve do Podunavlja. Iako primjerci žrtvenika nisu pronađeni u badenskim horizontima (osim graničnih dijelova horizonta, poput vučedolskog, gdje se bi se jedan žrtvenik mogao pripisati badenskoj kulturi), ova teorija objašnjava pojavu konsekrativnih rogova u kostolačkoj i vučedolskoj kulturi.¹³²

Promjene u društvu uključuju i religijske i kultne promjene. Stočarstvo smanjuje čovjekovu potrebu za zemljom te se plodnost u eneolitiku povezuje s reprodukcijom više nego s obradivom zemljom. Stoka je izvor hrane, radne snage, sekundarnih sirovina i bogatstva. Povećanjem broja grla, povećava se bogatstvo, a shodno tome i položaj u društvu. Budući da je

¹³¹ MARKOVIĆ 1994, 86-87.

¹³² TASIĆ i dr, 1979, 448-450.

stoka bila vrijedan imetak, zasigurno se žrtvovanje iste nije provodilo redovno, već samo u izuzetnim prilikama. Stoga je moguće pretpostaviti da su se konsekrativni rogovi polagali unutar objekta i da su služili za redovite kultne prakse koje nisu nužno uključivale prinos žrtve.

Pretpostavci da je badenska kultura mogla štovati kult bovida, a shodno tome i koristiti sedlaste žrtvenike, idu u prilog ritualni ukopi goveda koji su zajednički za sve tri obrađene kulture. No, vučedolski ukop jelena ispred megarona na Gradacu postavlja pitanje njegove simbolike. Znamo da je vučedolska kultura koristila lov kao vrlo važnu privrednu granu, a u mnogim kulturama jelen je simbol lova i divljine (primjerice grčka božica lova Artemida koja se prikazuje u pratnji jelena). Osim jelena, valja se dotaknuti i vučedolske posude u obliku ptice. Prilanjanjem teoriji da se radi o golubici, onda Vučedol sadrži tri osnovna elementa kulta bovida prema kretskim standardima. Naime, golubovi u grčkoj mitologiji predstavljaju pratitelje Zeusa. Navedena posuda, nazvana golubicom za potrebe ove teorije, na vratu sadrži prikaz labrisa – dvodjelne sjekire. Ovakve sjekire na Kreti predstavljaju žrtveno oružje kojim se ubija bik tijekom kulnog žrtvovanja. Dakle, sva tri elementa (golubica, labris i sedlasti žrtvenici) predstavljaju klasični kult bovida na kretskom području što preko anadolske teorije o nastanku badenske kulture ukazuje na kulturni kontinuitet koji se s egejskog područja proširio do istočne Hrvatske.¹³³ Nesumnjivo je da vučedolska kulturna skupina sadržava kompleksni sustav vjerovanja te religijskih i kulturnih praksi, no bit će potrebna daljnja istraživanja da bi se točnije utvrdilo njihov sadržaj.

Također, zanimljiv je podatak da većina žrtvenika ne sadrži recipijent u obliku posude. Iznimka su 3. tip žrtvenika pronađen u Vinkovcima i model naslonjača badenske kulture ako se pretpostavi da se u oba slučaja radi o žrtvenicima. Konsekrativni rogovi i žrtveni stolići ne sadrže takve recipijente, osim eventualno malo izdignutog ruba žrtvenih stolića. Može se pretpostaviti da se nisu prinosile rastresite žrtve (zrnje, plodovi) niti tekućine. S ovim na umu, može se argumentirati da su sedlasti žrtvenici i oltarni stolići bili svojevrsni predstavnici kulta unutar doma.

¹³³ TASIĆ i dr, 1979, 450-453.

Zaključak

Problematika općenitog istraživanja kontinuiteta prapovijesnih zajednica na području Hrvatske leži u nedovoljnoj istraženosti svake prapovijesne pojave. Stoga se u mnogo djela nailazi na pretpostavke i teorije koje, nažalost, još nisu dokazane materijalnim ostacima. Pitanje kulturnog kontinuiteta ostaje otvoreno, te će ulazak u ovu problematiku češće ponuditi nova pitanja, nego konkretne odgovore. Postavimo, dakle, istraživačko pitanje na kojem je ovaj rad koncipiran:

„Postoji li kulturni kontinuitet na području istočne Hrvatske za vrijeme neolitika i eneolitika, te može li se on utvrditi usporedbom žrtvenika?“

Odgovor na ovo pitanje nije precizan i uvelike je temeljen na pretpostavkama. Postoje određeni kontinuiteti tijekom ovog razdoblja koji se mogu pratiti kroz cijelo razdoblje, ali također postoje kontinuiteti koji traju samo tijekom neolitika i eneolitika. Kulturne kontinuitete žrtvenika mora se podijeliti prema ovim dobima jer postoji znatni hijatus tijekom njihovih postojanja koji se poklapa sa smjenom doba. Kulturni kontinuitet neolitika prema žrtvenicima obilježavaju žrtvenici s recipijentom, postavljeni na tri ili četiri noge, bogato ukrašeni, vezani prvenstveno za kult plodnosti zemlje (velike Božice majke), dok eneolitički kulturni kontinuitet obilježavaju sedlasti žrtvenici, odnosno konekrativni rogovi vezani prvenstveno za kult plodnosti čovjeka i životinja (kult bovida).

No, i ovo je samo pretpostavka jer uvijek postoji mogućnost otkrivanja novih lokaliteta koji mogu pružiti bolji uvid u neke aspekte prapovijesnih društava. Najveći problem pri istraživanju ove teme predstavlja slaba istraženost cjelokupnog teritorija istočne Hrvatske i nedostupnost građe koja je nastala tim istraživanjima. Osim radova K. Minichreiter, rijetko koji drugi autor donosi više detalja o izgledu i fizičkim karakteristikama žrtvenika, okolnostima njihovog pronalaska te općenito o njihovoj funkciji. Mnoga, čak i recentnija djela nisu digitalizirana. To bi uvelike pomoglo u sustavnom proučavanju ove teme. Do starijih je nalaza i arheoloških izvještaja gotovo nemoguće doći. Ovakva situacija otežava, a ponekad i onemogućuje metodičko istraživanje teme. Kao što je navedeno u uvodnom dijelu rada i poglavlju o teritorijalnom opsegu, područja ovih kultura u današnje vrijeme dio su mnogih država. U suvremeno doba, svaka od tih država provodi svoja istraživanja i publicira radove, najčešće na službenom jeziku. Jezična barijera uglavnom ne postoji u zemljama bivše

Jugoslavije, no druge publikacije, primjerice austrijske ili mađarske, pisane službenim jezikom, predstavljaju nedostupne izvore.

Zaključno, tematika žrtvenika i kulturnog kontinuiteta zasad predstavlja vrlo osjetljivu temu zbog mnoštva prepreka u vidu materijalnih ostataka i izvora o istima. No, moguće je donijeti neke zaključke i postaviti dodatna pitanja koja će navoditi znanstvenike u daljnjem istraživanju ove, ali i sličnih tema.

Bibliografija:

1. BALEN, Jacqueline, „Badenska kultura“, *Povratak u prošlost: bakreno doba u sjevernoj Hrvatskoj*, Arheološki muzej u Zagrebu, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu, Arheološki muzej Osijek, 2019, 65-85.
2. BENAC, Alojz, *Praistorija jugoslavenskih zemalja; II Neolit*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1979a.
3. BENAC, Alojz, *Praistorija jugoslavenskih zemalja; III Eneolit*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1979b.
4. DIMITRIJEVIĆ, Stojan, „Sjeverna zona, Neolit u centralnom i zapadnom dijelu sjeverne Jugoslavije“, *Praistorija jugoslavenskih zemalja; II Neolit*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1979a, 229-360.
5. DIMITRIJEVIĆ, Stojan, „Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks“, *Praistorija jugoslavenskih zemalja; III Eneolit*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1979b, 267- 341.
6. ĐUKIĆ, Ana, „Kostolačka kultura u kontinentalnoj Hrvatskoj“, *Povratak u prošlost: bakreno doba u sjevernoj Hrvatskoj*, Arheološki muzej u Zagrebu, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu, Arheološki muzej Osijek, 2019, 87-111.
7. GARAŠANIN, Milutin, „Centralnobalkanska zona“ “, *Praistorija jugoslavenskih zemalja; II Neolit*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1979, 79-212.
8. KARMANSKI, Sergej, *Donja Branjevina: A Neolithic settlement near Deronje in the Vojvodina (Serbia)*. Società per la preistoria e protostoriadella regione friuli-venezia giulia, Trst, 2005.
9. MARKOVIĆ, Zorko, *Sjeverna Hrvatska od neolita do brončanog doba. Problem kontinuiteta stanovništva i kultura sjeverne Hrvatske od ranog neolita do početka brončanog doba*. Muzej grada Koprivnice, Koprivnica, 1994.
10. MILOGLAV, Ina, „Vučedolska kultura“, *Povratak u prošlost: bakreno doba u sjevernoj Hrvatskoj*, Arheološki muzej u Zagrebu, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu, Arheološki muzej Osijek, 2019. 113-145.
11. MINICHREITER, Kornelija, *Starčevačka kultura u sjevernoj Hrvatskoj*. Arheološki zavod Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1992.

12. MINICHREITER, Kornelija. (1992) *Kulturni predmeti starčevačke kulture u sjevernoj Hrvatskoj*. Institut za arheologiju u Zagrebu, Zagreb.
13. MINICHREITER, Kornelija. (2002) *Žrtvenici i idoli starčevačkog naselja na Galovu u Slavanskom Brodu*. Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, Vol. 19 No. -, 2002.
14. MINICHREITER, Kornelija. (2005) *Arheološka istraživanja na Galovu u Slavanskom Brodu*. Institut za arheologiju u Zagrebu, Zagreb.
15. MINICHREITER, Kornelija. (2005) *Kulturni predmeti starčevačke kulture u sjevernoj Hrvatskoj*. Institut za arheologiju u Zagrebu, Zagreb.
16. PASARIĆ, Maja, *Životinjski ritualni ukopi i idoloplastika u prapovijesti kontinentalne Hrvatske*. Doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2012.
17. SPATARO, Michaela, „Everyday ceramics and cult objects: a millennium of cultural transmission“, *A short walk through the Balkans: the first farmers of the Carpathian basin and adjacent regions*, Società per la preistoria e protostoriadella regione friuli-venezia giulia, Trieste, 2007, 149-160.
18. ŠOŠIĆ KLINDŽIĆ, Rajna, KALAFATIĆ, Hrvoje, ŠILJEG, Bartul, HRŠAK, Tomislav. (2019) *Krugovi i keramika kroz stoljeća: značajke naselja sopotske kulture*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, Vol. 36 No. -, 2019.
19. TASIĆ, Nikola, „Kostolačka kultura“, *Praistorija jugoslavenskih zemalja; III Eneolit*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1979, 235-266.
20. TASIĆ, Nikola, DIMITRIJEVIĆ, Stojan, JOVANOVIĆ, Borislav, „Zaključna razmatranja“, *Praistorija jugoslavenskih zemalja; III Eneolit*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1979, 417-460.
21. TEŽAK-GREGL, Tihomila, *Hrvatske zemlje od starijeg kamenog do bakrenog doba*. Leykam international d.o.o., Zagreb, 2017.
22. TEŽAK-GREGL, Tihomila, „Uvod“, *Darovi zemlje. Neolitik između Save, Drave i Dunava*, Arheološki muzej u Zagrebu, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu, Arheološki muzej Osijek, 2014, 6-13.
23. TEŽAK-GREGL, Tihomila. (2003) *Prilog poznavanju obrednih predmeta u neolitiku sjeverne Hrvatske*. Arheološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb.

Izvori s interneta:

1. Enciklopedija – „*kontinuitet*“, (<<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=32930>>, zadnji pristup 25. kolovoz 2021.).
2. Enciklopedija – „*kultura*“, (<<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34552>>, zadnji pristup 29. kolovoz 2021.).
3. Europeana.eu. „*Žrtvenik na četiri noge, izvana četverokutnog, a u unutrašnjosti kružnog oblika žrtvene posude s kružnim protomama na njezinim uglovima*“, (<<https://www.europeana.eu/en/item/2023827/DBB2DF7E71EB84617EC663F834B9FD67A29BE6FA>>, zadnji pristup 2. lipnja 2021.).
4. Institut za arheologiju, „*Slavonski Brod – Galovo*“, (<<http://www.iarh.hr/hr/tereni/slavonski-brod-galovo/>>, zadnji pristup 23. srpnja 2021.).